

[म] पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकाराभाव प्रतियोगिसाध्यकत्वंवेति
विवक्षित

टीषितिः ।

अतिरिक्तविषयतावादिमतेनाह (पक्षेति) पक्ष — साध्याभाव
चानिति जाने पक्षनिष्ठविषयत्वस्य प्रकार साध्याभाव इति लक्षण
समन्वय । (विवक्षितेति)

मिद्धातिमते विषयताया न मप्रकारत्व, अपितु ज्ञानरथैव,
अतः पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकारत्वस्याभावविशेषणतया निवेशन विरु
द्धम् , नच— विशेष्यतारूपविषयताया प्रकारतानिरूपकत्वसत्त्वा
द्विषयतानिरूपितप्रकारतारूपस्य विषयत्वप्रकारत्वम्याभाववृत्तित्वा [त्र]
विरोध इति वाच्य, — कार्यत्वकारणत्वयोरिव विशेष्यविश्लेषणद्विषयत्व
यो निरूप्यनिरूपकभावसम्बन्धसत्त्वेऽपि कार्यता मा कारणमित्याद्य
व्यवहारेण तादृशनिरूप्यनिरूपकभेदस्य षष्ठ्यर्थताविरहात्, ईदृश
त्पुरूपव्युत्पन्नविषयताप्रकारशब्देनोक्तार्थाप्रतिपादनत्, सविषयक
ज्ञानादौ विषयताया यादृशसम्बन्ध रतादृशरथैव षष्ठ्यर्थत्वा त्प्रकारता
या स्तादृशसम्बन्धस्य च विषयताया सविषयकत्वव्यवहारविरहेणासत्त्वा
त्तथा विवक्षितुं मशक्यत्वात् , अतः 'स्वप्रकारकत्व विषयताया एव, नतु
ज्ञानम्, प्रकारताया विषयताया त्प्रकारप्रतियोगित्वादिनिरूपितावच्छे
दकतातुल्यावच्छेदकत्वविशेषरूपत्वा, ' दित्वातिरिक्तविषयतावाचे
कदेशिमताभिप्रायकतया विषयताप्रकारत्वपर्यन्तनिवेश सङ्गमयति
दीधितौ (अतिरिक्तेति) पक्षे साध्याभाव पक्षनिष्ठाभावप्रति
योगे साध्यमित्यदिप्रमाया साध्याभावप्रकारकविषयताया पक्षेऽस
त्त्वात् यादृशज्ञानमदाय लक्षण ज्ञानं तादृशज्ञानं दर्शयति (पक्ष
इति) (जाने पक्षनिष्ठविषयत्वस्य प्रकार इति) तादृशज्ञानीर्था
या पक्षनिष्ठविषयता तन्निरूपितप्रकारताश्रय इत्यर्थः ।

[म] विवेकेन साध्याभावप्रमैव दोषः । साच प्रमात्येन ज्ञाता, न स्वरूपसती, हेत्वाभासत्वात् । प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वाभावेना दोषत्वात् । अप्रमायामपि प्रमात्वज्ञानेऽनुमिति प्रतिबन्धाच्च ।
अथ साध्याभाववति पक्षे हेतोः सत्वज्ञानं व्यभिचार, तद

[दी] हेत्वादिविषयत्वेनाप्रतिबन्धकत्वादीति भाव । साध्याभावप्रमात्व-
ग्रहे पक्षे साध्याभाववत्त्वग्रहस्या वश्यकत्वाभिप्रायेण

एतेन पक्षनिष्ठत्वादिक नाभावादे विंशेषण, किन्तु विषय-
त्वादे, प्रकारस्याभाव इति न पष्ठीतत्पुरुष, किन्तु कर्मधारय
इत्यादिकमपि स्फुरीकृतम् ।

“ साध्याभावप्रमैवे ” त्येकारम्य पक्षादे दोषघटकत्वव्यवच्छे-
दपरता न सम्भवति, पक्षादिविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वोपयोगित्वात् ।
अतो हेतुतत्सम्बन्धमात्रव्यवच्छेदार्थकता माविष्कर्तुं तद्विषयकत्वस्म
प्रतिबन्धकत्वानुपयोगित्वात् तद्व्यवच्छेदे हेतु माह (हेत्वादीति) एवञ्च
साध्याभावप्रमापद साध्याभावप्रमाविषयपक्षकत्वादिरूपदर्शितपक्षाशे सा-
ध्याभावप्रमाविषयत्वादिरूपविशेषणविशिष्टपर मित्यवधेयम् ।

मूले (साध्याभाववति पक्ष इति) साध्याभाववत्त्वेन जायमाने
पक्ष इत्यर्थ ।

ननु— साध्याभावप्रमाविषयकत्वादिरूपदर्शितवाधे पक्षाशे
प्रमाविषयत्वमेव निविष्ट, ननु साध्याभाववत्त्व मिति—उक्तज्ञान
दशया हेतुसाध्याभावयो स्तानानाधिभ्रण्यरूपव्यभिचारधियो
ऽनावश्यकतेति कथमयमाक्षेप इत्याशङ्का निराकरोति दीधितौ
(साध्याभावेति) (साध्याभाववत्त्वग्रहम्यावश्यकत्वाभिप्रायेणेति)
तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपस्य तत्प्रमात्वम्य धर्मिणि तद्वत्त्वघटितत्वा

[म] ज्ञानेऽसिद्धिं संशययोग्यत्वाभावेन पक्षत्वाभावादाश्रयासिद्धिश्च
 नच पक्षाभिज्ञे व्यभिचारादोप, व्यर्थविशेषणत्वात्; सर्वोप
 सहारप्रवृत्तव्याप्ते साध्याभावमिति साधनमित्यत्रगमादेव भङ्गात् ।
 नचैव सान्दिग्धसाध्यरूढदृष्टान्ते सान्दिग्धानैकान्तिकव

[दी] साध्याभावस्य बाधत्वदिमतेन वा शकते । (अथेति)

दिति भाव । ननु--प्रमात्वघटकतया साध्याभाववत्त्वेन धर्मिणो
 भानेपि न व्यभिचारबुद्धे रवश्यकता, येन रूपेण हेतुमत्ताज्ञान तेन
 प्रकारेण हेतुमत्त्वप्रकारेण वा धर्मिणि साध्यभावज्ञानस्यैव व्यभि
 चारज्ञानत्वात्, दर्शितसाध्यवद्विशेष्यकत्वरूप प्रमात्वप्रवेशे च
 साध्याभावबुद्धेरेव नावश्यकत्वमित्यनुशयादाह दीपितौ (साध्या
 बाधस्येति) पक्षनिष्ठस्येत्यादि ।

मूले— “ असिद्धि ” — पक्षधर्मताज्ञानरूपकारणविरह ।
 तथाच बाधबुद्धिदशया मनुमितिबिरोधिनी व्यभिचारज्ञानस्य पक्ष
 धर्मताज्ञानरूपकारणविरहस्य वाऽवश्यं सत्त्वात् तत्र एव नुमित्यनु
 तदकृतवधस्य हेत्वाभासत्वेनेति भाव । सान्ययोग्यता-
 साध्यरूढाधकमानाभाव, तदभावेन— तद्विघटकरूढाधकमानसत्त्वेन ।
 एतेन संशययोग्यताविरहपक्षतविरहयो रभदा द्वतुहेतुमत्तावेताभि
 धानमसङ्गतमिति निरस्तम् । ‘ आश्रयासिद्धि ’— पक्षधर्मता
 ज्ञानविषयधर्मविशेषणतया ऽनुमितिप्रयोजकत्वाऽसत्त्वात् । सिद्धय
 भावस्य पक्षतात्वमते एवदोषया ऽकाङ्क्षकरतया पूर्वदोषन्यबोद्धारमश-
 क्यं निराकरोति (नवति) (सर्वोपसहारप्रवृत्तव्याप्ते रिति)
 सकले तु तदन्वयवत्तस्य त्वनिर्वाहव्याप्तेरित्यर्थ (नचैवामेति)
 “ दृष्टान्ते ”—पक्षाभिज्ञे । ‘ सान्दिग्धानैकान्तिकवत् ’— व्यभिचार
 संशयवत् । साध्याभावज्ञानसंशयरूढत्वेने प्रागेवधकत्वद्विदितशेष ।

[म] त्पक्षे व्यभिचारसंशया दनुमानमात्रोच्छेद इति पक्षे साध्यसंशयोऽनुमानांगामिति व्यासस्य एकधर्मताज्ञाना-

[दा] (पक्षइति) व्याप्तौ निश्चितायां पक्षतत्समयोः साध्याभाव संशयो न दोषयेत्यर्थे. ।

एतेन साध्य भावांशे निश्चयरूपमेव व्यभिचारज्ञान प्रतिबन्धकमिति पक्षभिन्नत्वानन्तर्भागेपि नानुमानमात्रोच्छेद इति शङ्का निराकृता । “ पक्षे ” पक्षान्तर्भावेण । सर्वत्र “ व्यभिचारसंशयात् ”-व्यभिचारसंशयरूपप्रतिबन्धकसत्त्वात् । “ अनुमानमात्रोच्छेदः ”-सन्दिग्धसाध्यकपक्षे ऽनुमिते रनुपपत्तिः । कथञ्चिदनुमितिसम्भवेपि दुष्टहेतुज-यत्नसंशयत् तत्राप्रामाण्यसंशयात्तत्कार्यानुपपत्तिः ।

एतच्छङ्काया “ पक्षे ” इत्यादि यथाश्रुतमूलेनोद्धारो न संभच्छते, पक्षे साध्यसन्देहस्यानुमानाङ्गत्वाऽपेक्षया व्यभिचारज्ञानसत्त्वेनानुपपत्तित्वाऽस्थ्यात् ; परागर्हसत्त्वे व्यभिचारज्ञानस्य साक्षादनुमित्यविरोधतया ऽकिञ्चित्करत्वेपि तत्सत्त्वे बाधनिश्चयदशया अनुमिते र्भरणाय बाधस्य हेतुभासतया भावश्यकत्वात् ; अतस्त्रह्याचष्टे दीधितो (पक्ष इतीति) “ व्याप्तौ निश्चिताया ” मिति पूरणम् । पक्षे साध्यसन्देहस्या दोषत्वे पक्षभिन्नेपि तस्या दोषत्वं स्यादिति प्रतिबन्धद्वाराय “ पक्ष ” इत्यत्र पक्षसम मप्यन्तर्भवयति (पक्षतत्समयोतीति) तथ च पक्षे तत्त्वमेव व्यभिचारसंशयस्य यदि दोषत्व तदापि व्याप्तेरनिश्चय एवेति भाव । अविरोधिमात्रार्थकस्य रूपद्वय न्यायान नदोषाये ति ।

एव च पक्षे व्यभिचारग्रन्थस्य व्याप्तिनिश्चय विघटनेनैव अनुमिति विरोधिता, पूर्वं व्याप्तिनिश्चये च व्याभिचारसंशये च व्याप्तिमृत्त्या विशिष्टपरम

[म] दनुमित्युत्पादेन सशयनिवृत्तेः । अन्यथा विशेषदर्शनस्य संशयविरोधिता भज्येत ।

नच पक्षे साध्याभाव प्रतीत्य व्यभिचारज्ञान मित्युपजीव्यन्वा

[दी] 'अनु मित्युपादेनेति' फलतोपि विरोधित्वप्रदर्शनाय । अत एव ज्याय-स्वरूपतो विरोधित्व युक्त्या दृश्यते (अन्यथेति)

शं सभवादनुमिते निष्प्रत्यूहेच, व्यभिचरनिश्चयस्यच साक्षादनुमिति विरोधितया साध्याभाववत्तया निश्चयमाने पक्षे हेतुमत्ता निश्चये व्यभिचरनिश्चयादेव नानुमितेरीते न बाधस्य हेत्वाभासतेति मूलकाराशय । अनुमित्युत्पादेन सशयनिवृत्ति कथनञ्च शङ्किताया अप्रामाण्यशङ्काया निरासाय ।

अन्येतु—“ पक्षे साध्यसशयो ऽनुमानाङ्ग, ”—अनुमितिपूर्वकाले विशेषादर्शनसहित्येन प्रात्यक्षिकासद्विविधटकतयाऽनुमित्युपयोगि, नतु कारणम्, तथाच पक्षे साध्य भवसशयरूपव्यभिचारज्ञानस्यानुमितेर्विराधित्वेपि तद्वशसशये विनष्ट एव परामर्शादनुमितिर्भवेप्यतीति नानुमानमात्रोच्छेद इत्यपि मूल व्याचक्षते ।

व्याप्यवत्तापरामर्शस्याप्युत्तरकाले सशयनिवर्तकत्वसम्भवादनुमित्युत्पादस्य सशयानेवर्तकत्वाभिधानासङ्गति माशक्याह (फलतोऽपीति) तथा च फलद्वारापि सशयनिवर्तकत्व मस्तीति तत्प्रदर्शितम् । अपेकारपूरणेन स्वतोपि निवर्तकत्व लभ्यत इति भाव । “ अत एव ”—स्वतो विरोधित्वस्यापि तत्पर्यावेषशक्त्यदेव । “ ज्याय ”—फलद्वारा विरोधित्व मपेक्ष्यज्याय । “ स्वरूपतो विरोधित्व ”—परामर्शस्य विशेषदर्शनविधया स्वतन्त्रशयविरोधित्वम् । (युक्त्यादृश्यत्यन्यथेतीति) एवञ्चान्यथेति मूलन्य परामर्शस्य स्वतस्साध्य सशयानिवर्तकत्व इत्यर्थ ।

साध्याभाववद्धमिवृत्तिस्वरूप व्यभिचारज्ञाने धार्मिणि साध्याभावः ऋहो विशेषणतावच्छेदकमकरकज्ञानविधया पूर्वमपेक्ष्यत इत्यभिप्रायेण शङ्कते मूल (पक्षे साध्याभाव प्रतीत्येति) ज्ञानद्वयरूपे साध्या

[म] द्वाध., पृथक्पक्षे साध्याभावप्रतीतिरेव हि साध्याभावहेत्वोः सम्बन्धाद्धोखिनी त्येकवित्तिवेद्यत्वेन नोपजीव्यत्वम् । अन्यथाद्याध दक्षायां पक्षे हेतो रज्ञाना दसिद्धिरेव ।

नचोद्भावितव्यभिचारनिर्वाहायबाधोद्भावनमावश्यकमित्युप-
जीव्यत्वम्, व्यभिचारोद्भावे परं कथन्ता नावश्यकत्वात् । तत्त्वेवा
तन्निर्वाहमेव दूषणं, क्लृप्तत्वात् वह्नि रूपः कृतक इत्युद्भावेना द्वि
रूपण इत्युद्भावेना लाघवमिति बाध । पृथगिति काश्चित्, तन्न, पक्षे
साध्याभावप्रमा स्वार्थानुमाने यदि न दोष तदा पर प्रत्यपि न स्या
दविशेषादिता तदुद्भावनस्य दूग्निस्तत्त्वात् ।

अथोपनीतकांचनमयत्वविशिष्टवतानुमिते सहिद्धजन्याया
आभासत्व इत्वाभासाधानं, नचानुमिते पूर्व त्व व्यभिचारज्ञानं,
[दी] (हेत्वाभासार्थानुमिति) नच हेत्वाभासस्य नुमित्याभासताप्रभोजकत्वे
साध्यवति पक्षे लिंगाभासजन्याया अनुमितेराभासत्वापत्तिः, लिंगापधाने

भाववान्पक्ष पक्षो हेतुमा नित्याकारकज्ञानरूपे च व्यभिचारग्रहे
साध्याभावग्रहस्य न पूर्वपक्षेत्याशयेन “ पक्ष ” इत्यादिनोद्धार ।
(साध्याभावहेत्वो स्सम्बन्धाद्धोखिनीति) हेतु सम्बन्धितया ज्ञायमाने साध्या
भावविपर्ययात्यर्थः । एतेन क्वचिद्बाधग्रह परामर्शयो भेदेपि न ज्ञातिः ।

दीधितौ “ हेत्वाभासस्य ” दुष्टहेतुजन्यत्वस्य । “ अनुमित्या
भासता ” — अनुमिति भ्रमत्वम् ।

मूले (तत्र व्यभिचारज्ञानमिति) धूमादिरूपहेतौ काञ्चनमयत्वा
वच्छिन्नवद्भव भाववदृष्टित्व ज्ञानमित्यर्थः ।

एतादृश ज्ञान निराकरणश्च अनुमित्यौपयिकव्यापकतानवच्छेद
केना प्युपनीततद्रूपेण साध्यानुमितौ तद्रूपावच्छिन्न साध्यामायवदृष्टि

[म] विशिष्टस्यापसिद्ध्या तदभावस्या ज्ञानात्; अत एव पक्षासिद्धिरपि न; अत काञ्चनमयवद्भवत्वाद्वा दन्तुमानाभासत्वं, व्यापकरूपेण प्रकारावच्छिन्न प्रतियोगिक आभाव इति चेन्न;— वस्तुतो व्यभिचारस्यापि तत्र सत्त्वात् । ज्ञान च तस्य बाधस्यैवानुमित्यन तरमप ।

[दी] तत्रात्राप्यष्टत्वात् । “पक्षासिद्धे रित्यस्य बाधकमाननिबन्धनेत्यादि ।

स्वमपि साधाद्विरोधितया दोष इत्यभ्युपेत्यानुमिते पूर्वं तदज्ञने न तस्य हेत्वभासतेत्यभिमानेन । अनुमितेपूर्वमज्ञान बाधबुद्धिसाधारणतया ऽकिञ्चित्करामि त्यभिसन्धाय भिमान निराकृत्य एतन्मूल दूषयिष्याने (विशिष्टस्या प्रसिद्ध्येते) अनुमिता देव यत्र काञ्चनमयत्वेन बाहेमान तत्र काञ्चनमयत्व विशिष्टवद्दे पूर्वमज्ञाने प्रतियोगेनावच्छेदक विशिष्ट प्रतियोगिज्ञानाभावेन व्यभिचारवदक भवस्य प्राक् ज्ञानासम्भवात् अमत्मकप्रतियोगिता वच्छेदक विशिष्टप्रतियोगिज्ञानादेव व्यधिकरण धर्मावच्छिन्नभावबुद्धि, सच अनो विशेष दर्शन माहार्थ एवेत्यशय । “अतएव”—तादृशाभावस्य पूर्वमज्ञानादेव । (न पक्षा सिद्धि) पक्षता विरतो नैत्यर्थ ।

सिद्धयभावरूप पक्षताविरहस्या प्रसक्ते स्साध्याभावज्ञानस्य तादृश पक्षतानुपपादकत्वाच्च साधकबाधकमानाभावरूप पक्षता विरह प्रसजक पूर्यति दीधितौ (पक्षासिद्धिरित्यस्येति)

विशिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्धावपि नाभावाप्रसिद्धिरित्याशयेनाह मले (व्यधिकरणोति) व्यभिचारस्य बाधनमयत्वावच्छिन्न बहुधभावव दृष्टित्वरूपस्य कदाचि दप्यज्ञाने व्यभिचारस्य न वास्तवत्वमत आह (ज्ञान च तस्येति) अनुमिते पूर्वं मज्ञनेन यदि न हेत्वाभासता तदा [तादृश] बाधस्यापि सा न स्या दाते प्रतिबन्धिसचनयाह (बाधत्यवेति) काञ्चनमयत्वावच्छिन्न बहुधभावरूप भवन्मतमिद्वन्नमत्वं

[न] किञ्च बहौ काञ्चनमयत्वस्यानुमितावेव भाने काञ्चनमयवद्विमानित्यनुमितिर्न स्यात्, विशिष्टस्य पूर्वमज्ञानात् । बहौ काञ्चनमयत्वांशेऽनुमितेराभासत्वम्; बहौ लिङ्गस्यासिद्धेः, व्यभिचाराच्च ।

[दी] “ लिङ्गस्ये ” त्याद्यभ्युच्चयमात्रम्, बहोरपक्षत्वात् । काञ्चनमयत्वस्यासाध्यत्वाच्च ।

प्रयोजकबाधत्येवेत्यर्थः । (अनुमित्यनन्तरमेवेति) विशिष्टप्रतियोगज्ञानात्मकानुमित्या तन्मूलस्मरणादिना वा अभावग्रहसामग्रीसम्पत्तेरिति भावः । (अनुमितावेव भान इति) पूर्वं यत्र तज्ज्ञानं तत्र व्यभिचारग्रहस्यापि सम्भवेनानुमितेरेवानुदयादिति भावः । (विशिष्टस्य पूर्वमज्ञानादिति) विशेषणान्तरविशेष्यतापन्नविशेषणकज्ञानमात्र एव विशिष्टविशेषणज्ञान हेतुरित्यभिप्रायेणेदम् । काञ्चनमयत्वादिना विशिष्टवह्यादेशनेपि तद्रूपावच्छिन्नतदभावज्ञानानियमात् न व्यभिचारग्रहनियम इत्यालोच्य उक्तानुमितेराभासताप्रयोजकमन्यदाह (बहविति) “ लिङ्गस्य ” काञ्चनमयत्वव्याप्यस्य । “ असिद्धेः ” बहवसिद्धेः । “ व्यभिचाराच्चे ” त्यस्य बहिवृत्तौ काञ्चनमयत्वस्येत्यादिः ।

अथपि बहौ काञ्चनमयत्वभानस्य तद्व्याप्तिविशिष्टज्ञानाधीनतया तत्र तद्व्याप्तिविशिष्टानुमितेराभासत्वे उक्त्यासिद्धिव्यभिचारयोः प्रयोजकत्वमसम्भवदुक्तिकम्, तथाप्यनुमितौ विधेयतावच्छेदकतोद्देश्यतावच्छेदकताविलक्षणप्रकारता तद्व्याप्यवत्ताज्ञानप्रयोज्येति नियमानुरोधेन यदि काञ्चनमयत्वावगाहितायाः तद्व्याप्यवत्ताज्ञानाधीनत्वमङ्गीकरोति तदैतद्दूषणम् । अनुमित्युपनीतभानादिना तादृशनियमाङ्गीकारेऽनुमित्युपनीतभानमतविशेष्यैवोच्छेदः, सर्वैरेव तद्व्याप्यवत्ताज्ञानात् तदनुमित्युपगमादिति तेन तादृशनियमो नाभ्युपेयत एवेत्यभिसन्धाच्च दीधितिकार आह (लिङ्गस्येत्याद्यभ्युच्चयमात्रमिति)

[म] नचानुमितेः विषयाभावधिानमप्रमात्वम्, किन्तु हेत्वाभासाधी नम्; यस्य हि ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं स हेत्वाभासाः नच साध्याभावो ज्ञातः प्रतिबन्धक इति न स हेत्वाभासः ।

[दी] (नच साध्याभाव इति) अनुमितेः पूर्वं विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वात् सदभावस्याज्ञानादिति भवतैवोक्तत्वादिति भावः ।

उक्तस्थले पक्षनिष्ठस्य काञ्चनमयत्वावच्छिन्नबह्वचमवस्थानुमित्या भासताप्रमोजकत्वेऽप्यनुमित्याभासताया हेत्वभासाधीनत्वनियमो न सिद्धयतीति नोक्तयुक्त्या बाधस्य हेत्वाभासतासिद्धिरित्याह मूले (नचेति) अप्रमात्वं—भवसोऽन्यत इति शेषः । “ नच साध्याभाव ” इत्यनन्तरं प्रकृत इति पूर्णायम् । “ प्रतिबन्धक ” इत्यनन्तरं भवितुमर्हतीति ।

अत्र कुत इत्याकांक्षायामाह दीधितौ (अनुमितेः पूर्वमिति) यद्यप्यनुमितेः पूर्वं साध्यज्ञानासम्भवेऽप्यन्वयात् विशिष्टसाध्यज्ञानेनाभावज्ञानसम्भवात्तस्यानुमितिविरोधितया दक्षितबाधस्य हेत्वाभासत्वसम्भवः ; तथाऽप्यनुमितेः पूर्वं व्यभिचारज्ञानासम्भवेन प्रकृते व्यभिचारस्य हेत्वाभासत्वासम्भवे इति बाधस्य हेत्वाभासत्वं व्यवस्थापयता ‘ अथे ’ र्त्वादिनाभिहितम्, अतस्तदनुसारेणैव तदभिहितम् । अतएवोक्तं ‘ भवतैवोक्तत्वा ’ दिति । अस्तुतो यदा बाधग्रहः तदा हेतुमत्ताज्ञानसत्त्वे व्यभिचारज्ञानस्यावश्यकतया बाधबुद्धेः पृथक्प्रतिबन्धकत्वं नास्तीत्यनुमितेराभासत्वं हेत्वाभासाधीनमिति निबन्धनेनापि बाधस्य हेत्वाभासत्वं दुरुपपादमित्येव मूलकारादयः । अनुमित्यात्माकविशिष्टसाध्यज्ञानोपरं तदभासज्ञानसम्भवेऽपि तज्ज्ञानपूर्वत्वत्वात्तदनुमितौ अप्रतिबन्धकत्वादनमित्यन्तरानुत्पादस्य च पक्षे हेतुमत्ताज्ञानसत्त्वे तदात्मकव्यभिचारज्ञानादेव निर्वाहात् न तदभासस्य हेत्वाभासतेति भावः ।

[म] वस्तुतस्तु उपनीतस्यानुमितौ भाने मानाभाव । प्रत्यभिज्ञादौ च प्रतीतिबलेनैव तत्कल्पनम् । अन्यथा पूर्वोपस्थितसकलपदार्थभाने यथार्थानुमित्युच्छेदः ।

अपि चैवं परार्थानुमानेष्युपनीतभाने बाधितोऽर्थ उपनीतोयमम भात इत्युद्भावनादेव विजयेत वादी ।

उद्देश्यानुमितेरप्रतिबन्धात् न तत्र बाधो दोष इति चेत्? तुल्यं स्वार्थानुमानेऽपि ।

[ग] एतेनानुत्पन्नायामेवानुमितौ विशिष्टसाध्यविषयकमानसादिज्ञानसम्भवेन विशिष्टसाध्याभावज्ञानोत्पत्तारपि न क्षति, व्यभिचारधीसत्त्वादेवनामित्यनुत्पत्तिनिर्वाहे बाधस्य विरोधित्वान्तरकल्पनाया अनावश्यकत्वादिति भावः ।

तद्रूपावच्छिन्नव्यभिचरम्य तद्रूपावच्छिन्नव्यापकना
 ग्रहाधीनानुमितावेव विरोधित्वा उपनीतधर्मविशिष्टसाध्यानु
 मितौ काञ्चनमवत्त्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारोऽकिञ्चि—
 त्कर इति कथञ्चिद्विशिष्टसाध्यज्ञानाधीनबाधमहवशायामुक्तानुमि—
 तेर्वारणाय बाधस्य हेत्वाभासत्वमावश्यमिति अनुशासदनुमिता
 उपनीतस्यैव भन दूषयति मूले (वस्तुतस्त्विति) अनुमितौ
 उपनीतभाने बाधकमप्याह (अन्यथेति) (यथार्थानुमित्युच्छेद
 इति) अमभिज्ञानुमित्युच्छेद इत्यर्थः । ननुपनीतस्य सकलपदार्थस्य
 भाने तत्त्वत्पदार्थबाधनिश्चयाभावस्य सहकारितया तादृशसत्कारिमत्त्वे
 अमत्यभिष्टमेव, तदसत्त्वे तादृशकारणविरहादेव न अमत्वमित्यन आह
 (अपिचेति) (इत्युद्भावनादिति) मध्यम्यस्येत्यादि । अन्यथा
 वादिशक्तिवादिनो परेणैवस्तसाध्यानुमित्यननादिसकृते । (न तत्र
 बाधो दोष इति) यत्र यत्सिद्धिरनुद्देश्या तत्र तद्ज्ञानविरोधी प्रकृते
 न दोष इति तदुद्भावनात् न वादिविजय इत्यर्थः । (तुल्यं स्वार्थानुमानेऽपि)

[म] अत एव यत्र सामान्यतो दृष्टानुमानमेवेतरबाधसहाय विशेषानु-
मापकम्, तत्र बाधकानामाभासत्वे तत्रयुक्त सामान्यतो दृष्टस्या-
प्याभासत्वमिति बाधस्यासाङ्ख्यात् ।

न च यदि विशेषविप्रतिपत्तौ सामान्यस्य प्रतिज्ञा,
तदा अर्थान्तरम्; सामान्यविप्रतिपत्तौ नैतरत्र बाधकापेक्षेति वाच्यम्,
स्वार्थानुमान एवैवं बाधासकरस्योक्तत्वात् इत्यपास्तम्, अनुमित्य प्र-
तिबन्धेन तत्र बाधस्या दोषत्वात् । ननु पक्षे साध्याभावग्रहवत्साध्याभाव

[ग] प्रकृतहेत्वर्थात् यत्र यदवगाहित्व तत्र तदवगाहनाविरोधिना काञ्चनमय
त्वादिना बद्धाद्यभावस्य न प्रकृतहेतुदोषत्वमिति प्रकृतहेतोरदुष्टतयानु-
मितेरप्रमात्वानुपपत्तिर्भवतामपीत्यर्थः । “ इतरबाधसहाय ”— इतरबाध
ग्रहसाहितम् । “ विशेषानुमापक ”— अगृहीतबाधस्य विशेषरया
नुमापकम् । “ बाधकाना ”— इतरबाधग्राहकाणाम् । “ आभासत्वे ” अप्रमाणत्वे,
यस्य बाधो गृहीतस्तस्य वस्तुतो वाधितत्व इति यावत् । (तत्रयुक्तमिति)
परिशिष्यमाणा बशेषबाधप्रयुक्तमित्यर्थः । “ आभासत्वं ”— अप्रमा
जनकत्वम् । (अनुमित्यप्रतिबन्धेनेति) स्वरूपसतो बाधस्याप्रति-
बन्धकत्वात् ज्ञाने च विशेषानुमापकताया एवानुपपत्तेरिति भावः ।
“ बाधस्य ”— विशेषबाधस्य (अदोषत्वाद्वाति) तथा च न
तत सामान्यतो दृष्टानुमानस्याप्रमाणकत्वनिर्वाह इति भावः ।

यद्यपि तादृशबाधावतारस्य कदाचिद्विशेषानुमित्यनुत्पादप्रयो-
ऽवतया तस्य हेतुदोषत्व यत्र तदनवतर तत्रत्याया विशेषानु-
मितेरभासताप्रयोजकत्व चानुपवादमेव, तथापि कदाचिदनुमित्यनु-
त्पादप्रयोजकज्ञानविषयत्वसम्भवे तत एव स्वतन्त्रहेत्वाभासतानिर्वाहे
अनुमित्याभासताप्रयोजकत्वाभिध नमनुपपन्नम् । विशेषानुमिति
विरोधतया व्यभिच राद्यमङ्गीर्णहेत्वाभासता च “ पक्षधर्मता

[म] व्याप्यग्रहोऽपि दूषको विरोधित्वाविशेषात् । तथा च साध्याभावसम्बन्धो व्यभिचार , साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यं बाध । साध्याभावव्याप्यश्च बहिःत्वादिकमेवेति चेन्न; पक्षे हि साध्याभावे ज्ञायमाने ज्ञाते वा यदि साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यबुद्धि तदा व्यभिचार एव । अथ पक्षे साध्याभावबुद्धिं विनैव स ; तर्हि हेतुसाध्याभावव्याप्ययोरगृह्यमाणविशेषयोः सत्प्रतिपक्षत्वम् । अथ तुल्यबलेन सत्प्रतिपक्षो ऽधिकबलेन बाध इति चेन्न, गमकतौषयिकरूपसाकल्यं हि बलम्, तच्च द्रव्योच्चातगिति कथं न सत्प्रतिपक्षत्वम्; गमकताबाहिर्भूतश्च न बलम् ।

[ग] बलेने " त्यादिना सिद्धान्तयिष्यत एवेति तात्पर्यम् । "दूषक." अनुमितिप्रतिबन्धक । (विरोधित्वाविशेषादिति) साध्याभावरथेव तद्द्रव्याप्यस्यापि साध्यविरोधित्वादित्यर्थ । (साध्याभावसम्बन्ध इति) हेतो रित्यादि । हेतुमत्तया ज्ञायमाने पक्षे साध्याभाववत्त्वमित्यर्थ । " व्यभिचार "—व्यभिचारग्रहविधया दूषणम् । भवत्विति शेष । (साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यमिति) तस्येत्यादि । हेतुमत्तया ज्ञायमानेपि पक्षे साध्याभावव्याप्यवत्त्वमित्यर्थ । " बाध " बाधविधयैव दूषणम् । तस्य व्यभिचारानात्मकत्व इति भाव । (बहिःत्वादिकमेवेति) बहिरनुष्ण इत्यादौ बाधस्थल इति शेष । " व्यभिचार एव "—व्यभिचारग्रह एव । अनुमितिबिरोधिति शेषः । (तुल्यबलेनेति) उभयत्र बलपद् बलज्ञानपरम् । तथा च यत्रोष्णत्वादिसाधकबहिःत्वादेरधिकबलत्वज्ञानं तत्र सत्प्रतिपक्षता—ग्रिहेण बाधस्यासाङ्गर्भमिति भाव । " तच्च "—व्याप्तिपक्षधर्मतात्मक गमकतौषयिकरूप च । (द्वयेर्जातामिति) साध्यभावसाधकबहिःत्वादेरैव प्रकृतहेतोरपि जातम् । अन्यथा कारणविरहादेव अनुमित्यनुत्पादनिर्वाहे बाधस्य हेत्वाभासत्व सिद्धेरित्यर्थ । " गमकताबाहिर्भूतम् "—गमकतानैःपयिकम् ।

[म] अथ साध्याभावव्याप्यबुद्धेरनन्यथासिद्धत्वं बलम् ? तदा तः
 साधनवति पक्षे साध्याभावानुमिताननैकान्तिकत्वमेव । पक्षे साध्याभा
 वग्रहवदिति यदुक्तम्, तदप्यसिद्धम्, तस्य दोषत्वानभ्युपगमात् । अन्यथा
 हेत्वाभासान्तरतापत्तेः,

[ग] साध्यव्याप्यवत्ताबुद्धेः प्रमात्वं गमकतानैपयिकमपि साप्रति
 पक्षविषटकं बलम्, विरोधिन्याप्यवत्ताबुद्धौ तद्व्याप्यवत्ताबुद्धिप्रमात्वं
 निश्चययोत्तेजकत्वोपगमादिति—साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञाने प्रमात्वं
 निश्चयवशायां सत्यतिपक्षताविरहेण बाधस्यैव दोषत्वम् । बाधश्च
 प्रमितसाध्याभावव्याप्यवत्पक्षकत्वम् । नचोभयत्र प्रामाण्याग्रहदशायां
 यदनुमितिप्रतिबन्धकं तत एव तादृशबाधग्रहदशायामनुमित्य—
 नुत्पादनिर्वाहेण तादृशबाधबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वान्तरप्रामाणिक
 मिति वाच्यम् ; तादृशप्रतिबन्धके प्रकृतपरामर्शप्रमात्वग्रहस्थोत्तेज
 कतयोःभयत्र प्रामाण्यग्रहदशायामनुमितेर्वारणाय प्रतिबन्धकत्वा
 न्तरकल्पनाया आवश्यकत्वादिति शङ्कते (अथेति) “ अनन्य
 था सिद्धत्वम् ”—प्रमाताम् । “ ततः ”—साध्याभावबुद्धितः (सा-
 ध्य,म,वानुमिताविति) व धकविरहेणाति शेषः । “ अनैकान्तिकत्व
 मेव ”—व्यभिचारज्ञानमेव । अनुमितिं विरुन्ध्यादिति शेषः ।

इदमापततः, तादृशसाध्याभासानुमित्युत्पादकाले साध्यानुमिते
 र्व्यभिचारज्ञानेनावारणात् ; किन्तु एकत्र प्रामाण्यग्रहस्थले अन्यत्रप्रामाण्य
 ग्रहोत्पत्त्यैव अनुमित्यभ्युपगमेनोक्तप्रामाण्योत्तेजकतया अनुपगमात्,
 उभयत्र प्रामाण्यग्रहतदग्रहस्थलयोः अप्रामाण्यज्ञानाभास्कन्दित
 विरोधिन्याप्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेः प्रतिबन्धकत्वान्तरं
 निर्युक्तिकमित्येव दूषणम् । (इति यदुक्तमिति) इत्यनेन दृष्टान्तवि-
 धया यत्साध्याभावज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण दूषकत्वमुक्तमित्यर्थः ।
 (हेत्वाभासान्तरतापत्तेरिति) पक्षविष्टसाध्यभाव[ज्ञान]भावस्य व्य-

[म] अथ हेतुतः साध्यसिद्धिसम्भावनायां व्यभिचारासिद्धिः, बाधन हेतोरसाधकत्वे सिद्धे व्यभिचारसिद्धिरित्युपजीव्यत्वाद्बाधः पृथक्; अन्यथा हेतोरसाधकत्वे सिद्धे साध्यसिद्धिसम्भावनाविरहा द्व्यभिचारसिद्धिः, तस्यां च सत्यां हेतोरसाधकत्वधीरित्यन्योन्याध्यय इति चेन्न; साध्यसिद्ध्यनुसृतहेतुज्ञानस्य प्रमितसाध्याभावसह चरितहेतुविषयत्वेन व्यभिचारज्ञानतया दूषकत्वात् । तथापि व्यभिचारे साध्याभावप्रमा तन्नम्, तां विना तदभावादिति सैव दोष इति चेत् सत्यम्, किन्तु साध्याभावप्रमा व्यभिचारज्ञानत्वेन दूषिका, क्लृप्तत्वात्; न स्पतन्ता । अत एव पक्षे साध्याभावज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वम्, न तु साध्याभावसमानाधिकरणसाधनज्ञानत्वेनाति प्रत्युक्तम्; तस्य लघुत्वेऽप्यक्लृप्तत्वात् । अप्रत्यक्षादौ प्रमामात्र प्रति स्यात्तन्त्र्येण बाधा दोषत्वेन क्लृप्त इत्यनुमितावपि स एव दोष इति चेन्न; अन्यत्र तथा दूषकत्वाकल्पनात् ।

[ग] मिचाराणात्मकतया बाधत्वस्यापि तत्रानुपगमेन क्लृप्तेऽनन्तर्भावादिति भावः । (हेतुतः साध्यसिद्धिसम्भावनायामिति) हेतोस्ताध्यसाधक प्रमाविषयत्वसम्भावनायामित्यर्थः । (व्यभिचारासिद्धिरिति) तादृश प्रमाविषयत्वस्याव्यभिचारनियतत्वादिति भावः । व्यभिचारा देवासाधकत्वरसिद्धयभ्युपगमे दोषमाह (अन्यथेति) बाधसिद्धिरेव व्यभिचारासिद्धिरिति नोपजीव्योपजीवकभाव इति दूषयति (नेति) (सैव दोष इति) सा तत्त्वेनैव लापवाप् प्रतिबन्धिका, न तु व्यभिचारज्ञानतया, व्यभिचारस्य गुरुशरीरत्वादित्यर्थः । पक्षातिरिक्ते हेतुसाध्याभाववत्त्वग्रहदशायामनुमितिवारणाय व्यभिचारधिय प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वाद्गौरवमाकिञ्चित्करम्, साध्याभावप्रमायाः प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पन एव च गौरवमिति दूषयति (सत्यमिति) साध्याभावप्रमा प्रतिबन्धकेत्यदि । (अन्यत्र तथा दूषकत्वाकल्पनादिति) प्रत्यक्षादौ साध्याभाववत्त्वक्षकन्वपर्यन्तज्ञानस्य

[म] उच्यते, पक्षे साध्याभ वनिश्चय साध्याभ वज्ञानममात्वनिश्चयात्, ज्ञानमात्रादर्थनिश्चये प्रामाण्यग्रहवैयर्थ्यम्, भ्रमत्वेन ज्ञातादर्थनिश्चय प्रसङ्गाच्च । तत्र चेत्पजीव्यत्वनाधिरूपत्वेन वा पक्षे साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चये स व्यभिचारी

[दी] (तथा चेत्यादि) "अधिकबलत्वेन"—अधिकबलरूपत्वेन, अपेक्षणीय, "व्यभिचर" व्यभिचारनिश्चय,

प्रतिबन्धरूपाकल्पनादित्यर्थ । तथा चानुमितौ तज्ज्ञानप्रतिबन्धकत्वायामुक्तयुक्त्यनवकाशाद्देतुवृत्तित्वेपि तस्य हेत्वाभासत्वं नास्तीति भावः । (पक्षे साध्याभावनिश्चय इति) साध्याभावज्ञाने प्रामाण्यसंशयोच्च तत्र प्रामाण्यानिश्चय विना न साध्याभावनिश्चय, तत्तदशयसामग्र्यनिवृत्तेरिति स प्रमात्वनिश्चयाधीन, एव प्रमात्वनिश्चय विना अप्रामाण्यसंशययोग्यतया कथञ्चिदुत्पन्नोपि निश्चयो न निश्चयकार्यकारी, अतः तस्य निश्चयकार्यकारित्वमपि प्रमात्वनिश्चयाधीनमित्यर्थः । (ज्ञानमात्रादर्थनिश्चय इति) प्रमात्वनिश्चयनिरपेक्षाज्ज्ञानहेतौ प्रामाण्यसंशयस्थलेऽप्यर्थनिश्चये तादृशज्ञानाच्च निश्चयकार्बेभ्युपगमे । "प्रामाण्यग्रहवैयर्थ्यम्"—तदुपायविचारवैयर्थ्यम् । "अर्थनिश्चयप्रसङ्ग" तत्कार्यनिष्कम्पप्रवृत्त्यादिप्रसङ्गः । द्वितीयाभ्युपगमे दूषणमिदं (उपजीव्यत्वेनेति) क्वचित्साध्याभावनिश्चयात्मकव्यभिचारज्ञानस्वरूपे उपजीव्यत्वेनेत्यर्थः ।

"अधिकबलत्वेन" इत्यत्र बहुव्रीहिभ्रम निराकर्तुं दीधितिः। अत्राप्येव (अधिकबलरूपत्वेनेति) अनुमितिप्रतिबन्धरूपनिश्चयकार्यकारिताप्रयोजकत्वेनेत्यर्थः । एतदुभयस्य प्रमात्वनिश्चयापेक्षायामेव हेतुतया तल्लभाय प्रमात्वनिश्चयविशेषणं पूर्यति (अपेक्षणीय इति) निश्चयकार्यार्थमवश्यं स्वीकरणीय इत्यर्थः । प्रमानिश्चयस्य स्वरूपसद्ब्रह्मविचारानिर्वाहकतया व्यभिचारपदं तन्निश्चयपरतया व्याचष्टे (व्यभिचार इति) "व्यभिचारनिश्चय" साध्याभावात् निश्चयकार्यकारिताप्रयोजक

[म] नान्यथा । उभयथापि साध्याभावनिश्रयाधीनव्यभिचारज्ञानात् पूर्वज्ञात साध्याभावज्ञानप्रमात्वमेव दोषः, उपजीव्यत्वात् । यदि च पक्षे साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्ननिश्चयो नानुमिते विरोधी, तदा व्याप्तिपक्षधर्मतया हेतुज्ञान विशेषदर्शनत्वेन पक्षे साध्याभावज्ञान पारभूय साध्य [दी] (साध्यभावनिश्रयेति) साध्याभावो निश्चीयते येन प्रमाण्यनिश्चयेन तदर्धनेत्यर्थः ।

[ग] रूपविशिष्टव्यभिचारज्ञाननिर्वाहः । तच्च रूप निश्चयत्वमिव निश्चितप्रमाण्यकत्वमपि पक्षद्वयसङ्गतिः । व्यभिचारज्ञानस्य साध्याभावनिश्रयात्मकतया तदर्धानत्वकथनासङ्गते साध्याभावनिश्रयपदकरणव्युत्पत्त्या तत्प्रमात्वनिश्रयपरतया वर्णयति (साध्यभाव इति) व्याधिकरणबहुव्रीहिसहिष्णुतया साध्याभावस्य निश्चयो यस्मादेति न व्याख्यातम् । तदर्धानत्व च तन्निर्वाहानिश्रयकार्यकारिताप्रयोजकरूपवत्त्वम् । एतच्चेदानीं ज्ञानयोः क्रमिकत्वे हेतुत्वेनाभिमतम् ।

“ पूर्वं ज्ञात ” मिति च मूलतज्ज्ञानमिदञ्च नविपरीभूतमित्यर्थकम् । (उपजीव्यत्वादिति) स्वरूपे प्रतिबन्धकत्वे चेत्यादि । एतच्चदानीं दोषत्वहेतुतयोपात्तम् ।

ननु वह्निरनुष्ण इत्यादौ साध्याभाववत्ताज्ञानादेवानुमित्वनुस्य दनिर्वाहात् तत्प्रमात्वधियस्वरूपतोऽविरोधित्वेन तत्प्रमात्वस्य हेत्वभासता नोपपद्यत इत्याशयः प्रमात्वज्ञानस्यानुमितौ स्वतः प्रतिबन्धकत्वं व्यवस्थापयात् (यदि चेति) साध्याभाववत्ताबुद्धेरनुमितिसाधरणतद्विशिष्टार्थाप्रतिबन्धकतया तस्या परामर्शेन विशेषदर्शनात्मकेनापि न परिभवसम्भवे, तत्प्रतिबन्धकसत्त्वे कस्यापि

[म] साधयेद्वेव, पर्यते धूम इव वह्नि । न च साध्याभावबुद्धिरेवागृह्यमाण विशेषा सत्प्रतिपक्षवत् प्रतिबन्धकानि वाच्यम्, रजते नेद रजनमिति ज्ञाने पि विशेषदर्शनेन रजतत्वस्य, शब्दे पीतत्वज्ञानेपि शुकुत्वस्य चाजुमानात् । वाटियाकयेन पक्षे साध्याभावात् नानादनुमानोच्छेद-प्रसङ्गात् । अथ पक्षे साध्याभावप्रभैव साध्याभावेतन्निधया व्यभिचारज्ञानत्वेन दोष, न तत्र तस्या प्रमात्वज्ञानमपीति चेत् तर्हि प्रमायाः अप्रमात्वज्ञाने भ्रान्तानुमितिर्न स्यात्, न स्याच्च पक्षे साध्याभावज्ञानप्रमात्वभ्रमादनुमितिप्रतिबन्ध । ननु प्रमाव्यत्येऽप्यत्र साध्याभावमेति प्र न न स्यतो दूषकम्, वल्लमत्वात् पक्षे साध्याभावनिश्चय कुर्वन् व्यभि-

[ग] हेतोः कार्योत्पादकत्वायेगादित्याशङ्कानिराकरोति (न चे)
 त्यादिना । " अगृह्यमाण विशेषा " अगृहीताप्रामाण्या (रजते नेद
 रजतमिति) अप्रामाण्यज्ञान विनैवेत्यादि । (विशेषदर्शनेनेति)
 "रामशरूपेणेत्यादि । (अनुमानादिति) तथा च विशेषादर्शनापि-
 शिष्टत्वेनैव साध्याभावबुद्धे प्रतिबन्धकत्वमुपगन्तव्यमित्यनुमिति
 मात्र एव प्रमात्वेनानिश्चितसाध्याभावधियोऽविरोधित्यमिति
 भाव । प्रमात्वकत्र साध्याभावज्ञानमेवानुमितिप्रतिबन्धकम्, अतो
 न पीतत्वादिभ्रमदशायामपीतत्वानुमित्यनुपपत्ति ; तत्प्रतिबन्धकतापि
 व्यभिचारज्ञानविधयैव, न स्वातन्त्र्येणेति न तद्विषयस्व वाधहेत्वा
 भासतेति शङ्कते (अथेति) (तर्हीति) वस्तुगत्या प्रमाया एव
 प्रतिबन्धकत्व इत्यथ । मा, मूसाध्याभावज्ञानमनुमितौ स्वतः
 प्रतिबन्धकम्, तथापि तत्प्रमात्वबुद्धे प्रतिबन्धकत्वमकलम्, बद्धि-
 नुष्ण इत्यादौ बह्वशादौ उष्णत्वादिनिश्चयासत्त्वे तत्प्रमात्वनिश्चयेऽप्यनु-
 मित्युपगम चाभिध्यदशाया व्यभिचारज्ञानादेवानुमित्यनुत्पादनिर्वाहात् ;
 श स्व पीत इत्यादौ चापीतत्वानुमिते व्यभिचारपीतसत्त्वेपि नानुपपत्ति ;
 साध्याभावज्ञाने अगृहीताप्रामाण्यकत्वस्य व्यभिचारपीतप्रतिबन्धक-
 ताया निवेद्य वादिति शङ्कते (नन्विति) (साध्याभावनिश्च-
 य कुर्वदिति) अनुमितिप्रतिबन्धरूपनिश्चयकार्वाक्यरिताप्रसोजक—

[म] चारज्ञानद्वंगति चेन्न; अत्र साध्याभावप्रमेति जानान्प्रियमतः साध्यज्ञानानुदयात्, तस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् । शाब्दादौ तथा दर्शनात् । साध्याभावप्रमाविषयहेतुवृत्तित्वादसाधकत्वेन साध्याभावप्रमाया हेत्वाभासत्वम् । साधारण्येऽपि ज्ञायमान सत् यदनुमितिं प्रतिवध्नाति तस्यैव हेत्वाभासत्वम् । न च साध्याभावप्रमिति निश्चयदत्ताया पक्षसाध्याभावे हेतु ज्ञानाद्व्यभिचार इति वाच्यम्, प्रमात्वज्ञानस्य साध्याभावनिश्चयहेतुत्वेन तदज्ञायां तदभावात् । पक्षधर्मतावन्नेन प्रसिद्ध बाधान्न सिद्ध्यतीति बाध पृथक्, प्रसिद्धाभाववति

[ग] विशेषणवैशिष्ट्य निर्वाहमदित्यर्थ । साध्याभावज्ञ नासत्त्वेऽपि तद्विशेषप्रमात्वनिश्चयकाले न साध्यज्ञानमित्यनुभवमालम्ब्य समाधत्ते (नेति) (तस्यैवेति) तस्यापेत्स्य (प्रतिबन्धकत्वादिति) तादृश ज्ञानकाले व्यभिचरज्ञानानियमोऽप्ये दर्शनीय । शाब्दादिसाधारण बुद्धौ ग्राह्याभासज्ञानप्रमात्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि बाधस्य साधारण्यहेतुदोषत्वमुपपादयति (हेतुवृत्तित्वादसाधकत्वेनेति) हेतुवृत्तित्वात् विरोधित्वस्यानमितिमात्रनिरूपितत्वेनेत्यर्थ । हेतुनिष्ठ साध्याभावप्रमाविषयवृत्तित्वपर्यन्तस्य न दधतेत्वमितिसाध्याह (साधारण्येपीति) पक्षे साध्याभावप्रमेति ज्ञाने प्रमात्वघटकत्वा पक्षे साध्याभावप्रमेति तदपि ज्ञान व्यभिचारज्ञानरूपमेवेति दोषन्तरज्ञानात्मक यज्ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धक स एव दोष इति निबन्धात् साध्याभावप्रमाज्ञानस्य शाब्दादिसाधारणविशिष्टज्ञानप्रतिबन्धकत्वेऽपि तद्विशेषस्य न हेत्वाभासतेति शङ्कते (न च साध्याभावप्रमेति) हेतुमत्त्वग्रहविषयतावच्छेदकपक्षतावच्छेदकत्वात् चित्तो साध्याभाववत्त्वमनवगाद्यापि पक्षनिष्ठविषयताया साध्याभाववृत्तित्वावगाहिन पक्षे साध्याभावप्रमेति निश्चयस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्याभावनिश्चयपञ्जीव्यस्य सम्भवाशोक्तव्यज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानरूपतेति समाधत्ते (प्रमात्वैति) पक्षनिष्ठसाध्याभावस्य बाधत्वमभ्युपेत्यापि बाधस्य पार्थक्यव्यवस्थपयति (पक्षधर्मतावन्नेत्यादिना)

(१०) अत्रेदं सत्यम्--साध्याभाषणान

[३] साध्याभाषणानुसंगे प्रगाथ्यज्ञानस्य प्रतिबन्धकताभिरादृत्य तन्म-
गाथस्य बोधताया अमे सत्यं दृग्गतीमताया एी(पितौ) यद्वृत्तो माभ
रररुपाण्याष्ट (अत्रेदं गित्वादिना) (साध्याभाषणमिति)

अत्र साध्याभाषणव्यवधानवच्छिन्नं प्राणम्, अतो न कपिसंयोगा
भाषणदृष्ट्याय प्रतिमतात् । न च-- जनवच्छिन्नज्ञानवगादिने पि
तरभाषणव्यवधानमग्याप्यनूतितामहादृष्ट्यायां तद्व्याधीप्रतिबन्धक
तयाऽनवच्छिन्नव्यापिशोभितसाध्याभाषणवद्वर्गाणि योपरय दुर्गासंगति-
पाच्यम् ; प्रतिबन्धकीभूताभाषणज्ञाने नियमतोभिवरणाधि सन्ध-
भ्रष्टकतयाऽनवच्छिन्नतामभोगममात् । अन्वभाऽग्याप्यनूतिरज्ञान
कालीनज्ञानस्याधिरे भिरशब्देऽज्ञानाभाषणव्यतिष्ठत्वेन प्रतिबन्धकद्व-
र्योपगन्तव्यतया गौरवात् । तदपेक्षयाऽनवच्छिन्नतावगादितया तभतये
रायवात् । पूर्वस्याप्याप्यनूतिरज्ञानवशादनवच्छिन्ननूतिवधा
नवगादिनोभावताज्ञानस्य अग्याप्यनूतिरज्ञाननास्तेप्यप्रतिबन्धवरा
गिष्टमेव । देशकाररूपमार्गितापक्षेदेकवचनेन तदभाषणव्यवधानस्य
तरयच्छेदेन तद्व्याधाने प्रतिबन्धकता तररूपं अग्याप्यनूतिर
ज्ञानोपेक्षकतापक्षेप्याप्यनूतिर, अग्याप्यनूतिरनेन ज्ञातयोरपि भाषा
भाषयोरेकवचनेनैकसाऽभिधायत् । न च-- अतवच्छिन्ननूतिरज्ञान
वगादित्वेनाभाषणज्ञानस्य प्रतिबन्धकतो अयं सत्ये गतान् तरगा
दशब्देति समुक्तवस्याय संभोगवाक्येति सशशबिरोधितामसङ्ग, सत्य
व्याप्यनूतित्वानवगादित्यादिति वाच्यम्, राद्युक्तस्य कोटित्वमसामान्य
द्वर्यव्यतिषयकतया विरंभगाननिवर्तकतयेव सशशबिरोधित्वान् । भय
दुपा अग्याप्यनूतित्वज्ञानमप्यिशिष्टस्य व्याप्यनूतित्वानवगादिनोति
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वम् ; तथापि दृष्टीकसंयोगभाकारै नातिप्रसक्त ;
रद्विगतं निश्चयवन्तान् प्रतिबन्धकताशू-याप्यनूतिरज्ञानकालीनज्ञान

[ग सधारणत्वेन तदतिरिक्तवृत्तित्वात् । अन्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थ
ले पक्षनिष्ठानवच्छिन्नसाध्याभाववत्त्वमेव बाध । तद्विषयकत्वञ्च प्रति-
बन्धवद्भावे नियमेव । साध्याभावधार्मिकाव्याप्यवृत्तित्वभ्रमासमान
कार्त्ताननिश्चयवृत्तित्ववैशिष्ट्य सामान्यलक्षणप्रविष्टविषयताया निवेद्य
शुद्धविशेषणतया साध्याभाववत्त्वस्यैव बाधत्वमुपपदनीयम् । गुणे स-
योगानावोऽव्याप्यवृत्तिरिति भ्रमसमानकालीनस्यैव सयोगाभाववद्गुण
निश्चयस्य विरोधिताशून्यत्वेन तादृशविशेषणविशेषितविशिष्टविषय
ताया नानतिरिक्तवृत्तित्वहानिरिति सयोगाभाववद्गुणसाधारणत्वमव्या
हृतमेवेति केचित् ।

अनवच्छिन्नसाध्याभाववद्देशकालरूपपक्षनावच्छेदकावच्छेदेन सा-
ध्याभाववत्त्व तदवच्छेदेन साध्यसाधने बाध । एव पक्षतावच्छेदकधर्मे
अतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वमान यत्रोद्देश्य तत्र पक्षतावच्छेदक
सामानाधिकरण्येन साध्याभाववत्त्वम्, यत्र च तादृशधर्मसामानाधिकरण्य
मन्त्रेण साध्यमिद्विरुद्देश्या तत्र तादृशधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्त्वं
बाध इति विशयो बाध्य ।

पक्षे साध्यस्य यदृशसम्बन्धोनुमिति विषय तत्सम्बन्धपर्याप्तप्रति-
योगितावच्छेदकताकोभाधो विवक्षणीय । अत्र च यत्र सयोगादिना
साध्यानुमितिरुद्देश्या तत्र सयुक्तसयोगादिसम्बन्धावच्छिन्न भावस्या
विरोधितया बाधानत्वसत्त्वान्यर्थासिनिवेश । अत्र सयुक्तसयोगा
दिरूपपरम्परासम्बन्धोनुमिति विषय तत्र शुद्धसयोगिसम्बन्धावच्छि
न्नभाधो न बाध, पक्षविषयतानिष्पितसयोगादिविषयताया साक्षात्सा-
ध्यविषयत्वानिरूपिततया पक्षे सयोगादे सध्यमन्वयव्यतिरिहात् ।
धर्मतावच्छेदकस्यापकताविशिष्टसयोगादिना साक्षात्सम्बन्धेनानुमा
ने च तादृशभावो बाधण्य । उक्ता रीतिरप्येवमुक्ततया ।

[दी] साध्यवदन्बोवा पक्ष., पक्षावृत्ति साध्यम्, पक्षे साध्याभावः,

[ग] (साध्यवदन्यो वेति) तद्वत्त बुद्धौ तदत्यन्ताभावस्येव तद्
 द्वेदस्यापि धियो विरोधित्वादिति भावः । एवञ्च वृत्तमनि—
 यामकसम्बन्धेनानुगिति-बोकारे तत्सम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छे-
 दकत्वे च तत्र साध्यवद्वेदस्यैव बाधत्व बोध्यम् । वाकार साध्याभाव
 साध्यवद्वेदयोः पृथक्पृथक्पक्षे भिन्नपणता, न तु मिश्रितयोरिति ला-
 भाय । “ पक्ष ” पक्षतावच्छेदकविशिष्ट । (पक्षावृत्तिसाध्यमिति)
 पक्षावृत्तित्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नमित्यर्थः ।

यद्यपि पक्ष. साध्यवानित्यनुमितौ पक्षे साध्यस्वाधिकरणत्वमेव
 संसर्गतया भासते, न तु साध्यं पक्षावृत्तित्वम्, तथा सति पक्षे साध्यस्यैव
 साध्येपि पक्षस्य प्रकारतावत्तेरिति तादृशानुमितौ साध्यं पक्षावृत्तीति
 जानन्त्य ब्राह्मणभावज्ञानविधया न विरोधत्वम्, तथापि पक्ष साध्यवान्
 पक्षे साध्यमिति ज्ञानस्य समशील्योरेकस्य यत्प्रतिबध्यत्वमपरम्यापि
 तत्प्रतिबध्यत्वमनुभवसिद्धमित्य शयेनैतदुक्तिः । पक्षतावच्छेदकावच्छे-
 देन नुमितौ पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशिष्टसाध्यस्यापि तुल्य
 युक्त्या बाधता बोध्या । एतच्च प्रार्चनमतानुसारेण ।

बन्तुतस्तु—तदीयतत्ससर्गावग हिबुद्धौ तत्सम्बन्धावच्छिन्न
 तदभावबुद्धे प्रतिबन्धकत्वमिति संसर्गाविधया यद्भासते तत्ससर्गस्य
 विशिष्टबुद्धयविषयतयाऽऽधाराधेयम वसंसर्गकबुद्धौ अध राधेयम च भ व
 ज्ञानप्रतिबन्धकताया अप्रामाणिकत्वं त्वपक्षावृत्तित्वाद्यभावघटितस्य
 न दोषता । अत एव मे यथामतमित्यभिधाऽयने । एतन्मते अवृ-
 त्तित्वविशिष्टसाध्यस्यासिद्धिविशेषात्प्रकरयापि बाधरूपता बोध्या,
 दक्ष्यम,णलक्षणःकन्तत्वात् ।

विशेष्यविशेषणभावयोर्वैपरि त्येपि प्रतिबन्धकत्वमक्षतमित्या—
 शयनाह (पक्षे साध्याभाव इति) आधेयतया पक्षेण पक्षावृत्तित्वेन वा

[दी] पक्षनिष्ठसाध्याभाववत्त्वादिकम्, साध्यादे. पक्षा
वृत्तित्वादिकम्. साध्यवत्सागान्यादे पक्षान्यत्वादिन्म्, विशिष्टसाध्ये
पक्षादोर्विशेष्याभाववत्त्वादिकं यथामतं पक्षे साध्यवत्त ज्ञानस्य साक्षा-
द्विरोधि प्रत्येकमेव बाध । तन्निश्चयश्च विरोधिनिश्चयत्वेन दोष

[ग] विशिष्टसाध्याभाव इत्यर्थ । तादृशसाध्यवद्भेदोपि बोध्य. । (पक्षनिष्ठ
साध्याभाववत्त्वा देकमिति) साध्याभावाधिकरणत्व साध्यवद्भेदाधि-
करणत्व चेत्यर्थे । अधिकरणतावृद्ध्या पूर्वस्माद्भेदो बोध्य । एत-
दपि प्राचीनमतेन । “ साध्यादे ” रित्यादिना साध्यसम्बन्धपरिमह ।
“ पक्षावृत्तित्वादिक ” मित्यादिना अवृत्तित्वपरिमह । आदिपदाभ्यां
साध्यतावच्छेदनस्य पक्षनिष्ठत्व-ताभावप्रतिषेधितावच्छेदकत्वादि
परिमहो वा । एतदपि सर्वं प्राचीनमतेन । भेदप्रतिषेधित्वभेदानु-
योगित्वयो समशीलतया एकतरज्ञान यत्र विरोध अपरज्ञानमपि तत्र
तथेत्याशयेन ह (साध्यवत्त्वव्यपक्रानुयोगिताफत्वादि
विशिष्टपक्षभेदादिकमित्यर्थ । आदिपदाभ्यां पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नस्य
साध्यवत्सामान्यनिष्ठभेदप्रतिषेधित्वपरिमह । वक्ष्यमाणलक्षणे विशिष्टपक्षे
विशिष्टस्य व्यैशिशिष्टग्रहत्वे स्वरूपसम्बन्धरूपस्य प्रतिषेधितावच्छेदक-
त्वस्यानन्वेषात् विशिष्टपक्षता यमहाविरोधित्व दिविज्ञेयणस र्थस्य
गिते सूचयितुमाह (विशिष्टेति) आदिपदाभ्यां विशेष्यस्य पक्षावृत्तित्वादि
परिमह । विशिष्टस्य पक्षत्वे विशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेन साध्याभाव-
वत्त्वादिकमपि बोध्यम् । मूलकृता ब्रह्माभावबुद्धे प्रमत्त्वग्रहस्य प्रति-
बन्धकत्वमन्यत्र क्लृप्तामिति “ शाब्दादौ तथा दर्शना” दि त्यनेनाभिहित,
अत उक्तनाधज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्यैव तथात्वमित्याह (तन्निश्चय इति)
(विरोधिनिश्चयत्वेनेति) धर्माणि ब्रह्माभाव विषयक-
त्वेनेत्यर्थ । तथाप्ये मति विरोधिताया सर्वानुभवाभिद्धत्वादेति भाव. ।

[दी] विशेष घजन्मज्ञानमात्र एव विरोधि । अत एवानन्वयनिश्चय विरहो योऽस्मतेत्याचार्या ।

विभाजकन्तु प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यमहविरोद्धचनुत्रायकत्वे प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यमहाविरोधित्वे च प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यमहाविरोधत्वम् ।

[ग] (मात्र एवेति) मात्रपद कृतार्थकम् । आद्याभ, वनिश्चयस्य शाब्दबोधविरोधित्वे आचार्यसमतिमाह (अत एवेति) मणिवृता एकपदार्थसर्गे अपरपदार्थनिष्ठाभावप्रतियोगित्वप्रमाविषयत्वज्ञानम्य शाब्दधी विरोधित्वमित्याशयेन तत्र तादृशप्रमाविषयत्वाभावरूपयोग्यतया ज्ञानोपयोगिता शब्दपरिच्छेदे स्वीकरिष्यते ।

(प्रकृतपक्षेति) सत्प्रतिपक्षवारणाय प्रथमसत्यन्तम् । पक्षाप्रसिद्धिस, ध्याप्रसिद्धयोर्वारणाय द्वितीयम् । उदासीनवारणाय विशेषम् ।

यथापि साध्याभावविशिष्टपक्षादिरूपबाधे विरोध्युत्रायकसाध्याभाषव्याप्यविशिष्टपक्षाद्यन्यत्वम्, विशिष्टपक्षादिमहविरोधिपक्षतावच्छेदकाभावविशिष्टपक्षाद्यन्यत्व चाप्रसिद्धम्, तथापि यादृशविशिष्टनिरूपितविषयेताविरोध्यनुमितिजनकतानवच्छेदकत्वे सति विशिष्टपक्षमहत्वस्य विशिष्टसाध्यमहत्वस्य च न्यूनवृत्तिर्या विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यमहत्वान्यूनवृत्ति प्रतिबध्यता तन्निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदिका तादृशत्वमित्यत्र तात्पर्यम् । शेष पूर्वोक्तदिशावसेयम् ।

अथात्र लक्षणे बहिमान् हृदो बहिमानित्यादौ बह्वचभाववद्भ्रदादिरूपबाधेऽव्याप्ति, तद्विपकत्वावच्छेदप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताया विशेषपक्षमहत्वव्यापकत्वात्, न च-पक्षतावच्छेदकादिभेदेन बाधलक्षणस्य भिन्नतया यत्र साध्यमेव पक्षतावच्छेदक तत्र विशिष्टपक्षमहाविरोधित्वस्यानिवेशनीयतया नाश्रवासिद्ध्यात्मकसाधासमह इति

[ग] वाच्यम् ; बहिमान् कश्चनमयद्दो बहिमानित्यादौ काश्चनमयत्वाभाव
विशिष्टहृदादिरूपाश्रयासिद्ध्याद वतिव्याप्तिवारणाय तादृशपक्षक
बाधलक्षणे अविरोधित्वस्यावश्य निवेशनीयतया तत्रत्याश्रयसि
द्ध्यादिरूपबाधेऽव्याप्तेर्द्वारत्वादिति चेन्न, — आश्रयासिद्ध्या
त्मकस्य तस्य लक्ष्यत्वात् । लक्ष्यत्वे तद्देश्यतावच्छेदकताविधेयताव
च्छेदकनातिरिक्तविशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवशिष्टयोर्धीयविषयतान्त
पातिप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यता, निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदक ———

विषयिताकत्वस्याविरोधित्वान्तसहितविरोधित्वान्तेन विवक्षणीयत्वात् ।
कश्चनमयद्दो बहिमानित्यादौ आश्रयासिद्ध्यादिज्ञानस्य प्रतिबध्य
तावच्छेदिका नोक्तोद्देश्यतावच्छेदकताभिन्ना विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्य
योर्धीयविषयतान्तपातिनी प्रकारतेति तद्व्युदास । उक्तपक्षाप्रसिद्धे
रूपबाधबुद्धेश्च तादृशप्रकारताभिन्ना या विधेयमुद्रयोक्तविशिष्टवैशि
ष्ट्यविषयतान्तपातिनी साध्यप्रकरता तस्मा अपि हृदत्वावच्छिन्न
विशेष्यतानिरूपितवद्दयदिप्रकारतात्वेन प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात्
न तादृशवाधासमह । प्रकरतायामुक्तविशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशालि
जानवृत्तित्वमुपेक्ष्य तदृशविषयतान्तपातित्वनिवेशाच्च न काश्चन
मयद्दो बहिमान् हृदश्च काश्चनमय इत्येतादृशज्ञानीया या विधेयमुद्रया
प्रकारता तस्या हृदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितकाश्चनमयत्वादि
प्रकारतात्वे नाश्रयसिद्ध्यादिज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेष्यतिप्रसङ्ग ।

ननु—तथापि पर्वतो बहिष्याप्याभाववद्दयभावोमयवानित्यादौ
बहिष्याप्यवर्तव्यत्वाधेऽव्याप्ति, तस्म बहिमत्पर्वतरूपविरोधु-
न्नायकरतादिति चेन्न, — विरोधित्वान्तपटकप्रतिबन्धकतावच्छेदकताया
विरोधुन्नायकत्वानवच्छेदकत्वमनिवेश्य प्रतिबन्धकताया स्वनिरूपित
प्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितविरोधितावच्छेदक ———

विषयत्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषय ———
यित्वानवच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयत्वात् । प्रकृते च बहिष्याप्याभाव
वृत्तान्तत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता स्वपदेनोपा —

[दी] पक्षादे. साध्यासमानाधिकरणधर्मत्वादिकमपि बाध एव । साध्याभाववत्पक्षादिज्ञानप्रमात्वन्तु न बाध, तज्ज्ञानस्य पक्षादौ साध्य,भावादेरनवगाहित्वे विरोधविषयत्वाभावात् ;

[ग] दायोक्तबाधे लक्षणसमन्वयसम्भवात् । तथाहि—तादृशप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदक न बह्व्यभाववत्पर्वतज्ञानत्वम्, किन्तु बह्विव्याप्याभाववत्पर्वतज्ञानत्वमेव, अतः तादृशनिश्चयप्रतिबन्धकताया बह्व्यभाववत्पर्वतज्ञानविरोधिवद्विमत्पर्वतोन्नायकतावच्छेदकबह्विव्याप्यवत्पर्वतविषयित्वावच्छिन्नत्वेपि बह्विव्याप्याभाववत्पर्वतज्ञानविरोधिबह्विव्याप्यवत्पर्वतोन्नायकतावच्छेदकबह्विव्याप्यव्याप्यवत्पर्वतविषयकत्वानवच्छिन्नत्वमक्षतमेव । तथा च उद्देश्यतावच्छेदकताविधेयतावच्छेदकतातिरिक्तविशिष्टपक्षसाध्यवैशिष्ट्यबोधीय—विषयतान्तपातिप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपिता सती स्वनिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयित्वानवच्छिन्ना या प्रतिबन्धकता तदवच्छेदकस्वनिरूपितविषयिताकत्वमिति निष्कर्षः ।

ननु—पक्षादौ साध्यासमानाधिकरणधर्मवत्ताज्ञानस्यानुमितिविरोधितया साध्याभावाभावत्वेन साध्याअनवगाहिन तस्य साध्याभावव्याप्यनवगाहित्वेन साध्याभावाननुमापकतया च तद्विषयेतिन्यायित्वाशङ्का इष्टापत्त्या परिहरति (पक्षादेरिति) मूलोक्तसिद्धान्तदृश्यति (साध्याभाववदिति) (पक्षादाविति) पक्षतावच्छेदकाद्यवच्छिन्न इत्यर्थः । (अनवगाहित्व इति) तत्र समनवगाह्यापि अमभिलक्ष्य तद्वति तत्प्रकारकत्वस्य चावगाहनसम्भवादिति भावः । ननु—साध्याभाववत्त पक्षे साध्याभावप्रकारकमिदमित्याकारकस्य विरोधिविषयकप्रमात्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया निर्विवादतया तद्विषयस्य

[दी] अवगाहित्वे तु तद्विषयकत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वात् ; प्रमात्व
निश्चयस्यान्यत्र प्रतिबन्धकत्वाकरुपनाच्च । सर्वत्र निश्चयस्य
हेतुत्वे प्रतिबन्धकत्वे च भ्रमत्वाग्रहः , संशयसाधारणज्ञान

[ग] साध्याभाववत्पक्षघटितप्रमात्वस्य हेत्वाभासता निष्प्रत्यूहैवेत्यत आह
(अवगाहित्वेत्विति) (तद्विषयकत्वेनैवेति) पक्षतावच्छेदकविशिष्टे
पक्षे साध्याभावावगाहित्वेनैवेत्यर्थः । एवकारेण प्रतिबन्धकतावच्छेदके
प्रमात्वघटकतरांशविषयतानिवेशम्बवच्छेदः, तन्निवेशे गौरवात् ,
तद्विषयकज्ञानस्यापि विरोधिताप्रयोजकविरोधिविषयताश्रयत्वेन
प्रतिबन्धकतया तदसंग्रहाद्येति भावः । साध्याभाववत्पक्षघटितप्रमात्व
विषयकत्वे अनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वसत्त्वेपि मेयत्ववि-
शिष्टव्यभिचारादेरिव तादृशविशिष्टान्तरघटितत्वेन न दोषतासम्भन
इति बोध्यम् । ननु—विरोध्यविषयकस्यापि धर्मिणि प्राध्याभावप्रमा
विषयकज्ञानस्य शाब्दादौ विरोधितादर्शनात् अनुमितावपि तत्प्रति
बन्धकत्वमव्याहृतमेव, तदुक्तं मूलकृता "शाब्दादौ तथा दर्शना"दिति,
अत आह (प्रमात्वनिश्चयस्येति) (प्रतिबन्धकत्वाकरुपनादिति)
शाब्दबोधादावपि तत्प्रतिबन्धकत्वानुभवस्य तुल्यन्यायेनासिद्ध्यदिति
भावः । ननु—साध्याभावज्ञानसत्त्वेपि तत्राप्राप्यग्रहेनुमित्युत्पत्ते-
रनुमितौ साध्याभावज्ञानं न प्रतिबन्धकम्, अपि तु तत्प्रमात्वग्रह एवेत्यत
आह (सर्वत्रेति) "भ्रमत्वाग्रह"—संशयसाधारणभ्रमत्वज्ञानत्वाव-
च्छिन्नाभावः । प्रयोजक इत्यन्वय । प्रयोजकत्वञ्चावच्छेदकत्वम् । अत्र
हेतुत्वोपादानं दृष्टान्त्वेन । अत्र ज्ञानसामान्यमनुपदाय निश्चयस्यवि-
शेषोपादानव्यवच्छेदं स्पष्टयति (संशयसाधारणेति) ननु साध्या-
भावनिश्चयस्यं तद्वैकिकग्रमत्यग्रहाभावविशिष्टस्य विरोधित्वापेक्षया
साध्याभावज्ञानप्रमात्वग्रहस्यैव प्रतिबन्धकत्वमुचितमित्याशङ्कां

[दी] मात्रस्य तथात्वे तु भ्रमत्वानिश्चय प्रयोजक । अन्यथाकाक्षावृत्ति साध्यत्वादिनिश्चयहेतुप्रतिहेतुपरामर्शादीना प्रम त्वनिश्चयो योग्यता व्यभिचारज्ञानार्थाना च प्रमात्वज्ञान प्रयोजक भवेत् । शङ्कादो शुक्लत्वामावभ्रमे च शुक्लवाद्यनुमितेर्न विना तदप्रामाण्यग्रहम् । न हि स्वरूपसत्यपि बाध निश्चये शब्दमानसादिज्ञानमुत्पद्यते ।

[ग] निराकर्तुं प्रतिबन्दीमाह (अन्यथेति) (प्रयोजकम्भवेदिति) यथेपयोग कार्यजनने कार्यप्रतिबन्धे चेति पूर्णायम् । तथा च यथाकाक्षाज्ञानावसत्त्वे तत्प्रमात्वग्रहेपि न शाब्दवाधात्वस्यादिरित्यगृहीत प्रामाण्यकस्येता काक्षादिज्ञानस्य कर्णत्वादिकम्, तथा साध्यभासनिश्चयासत्त्वे तत्प्रमात्वग्रहेपि न साध्यज्ञानप्रतिबन्ध इति अप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टस्य साध्याभावनिश्चयस्यैव तज्ज्ञानप्रतिबन्धकत्वमिति भाव । ननु शङ्कादाश्वेत्या भावदिभ्रमे अप्रमात्वज्ञान विनापि श्वेत्याद्यनुमितेर्न साध्याभाव ज्ञानस्य साध्यग्रहविरोधितेत्यत आह (शङ्कादाविति) (विना तदप्रामाण्यग्रहमिति) फलानुरोधेन तत्र भ्रमत्वज्ञानस्यैव कल्पनादिति भाव । प्रमात्वेनानिश्चीयमानापि अप्रमात्वेनागृह्यमाणा ग्राह्याभावधी शाब्दबोधादिधीप्रतिबन्धेकेति भवतामप्यनुमतम्, विशेषदर्शनत्वेन लिङ्गपरामर्शस्यैव साध्याभ वज्ञानपरिभावकताया भवदभिम-तत्वात्, तथाच शाब्दबोधो दो तत्प्रतिबन्धकतप्रौढ्ये अनुमिति साधारणानुगतरूपस्यैव तत्प्रतिबद्धव्यतावच्छेदकत्वात्तत्र विपरीत ज्ञाने भ्रमत्वज्ञानकल्पनया अनुमित्युपपादनमेवोचितम्, अन्यथा शाब्दबोधादिसाधारण विपरीतज्ञानप्रातेरध्यतावच्छेदकगभनु — — — मित्यन्यत्वस्य निवेशनीयतयानुमितौ साध्याभावज्ञानप्रभावबुद्धे प्रतिबन्धकत्वान्तरस्य कल्पनीयतया गौरवत्, अनुमित्यन्यत्वस्य विपरीतज्ञान प्रतिबन्धतावच्छेदकत्वे आश्रयसिद्धिज्ञानकाले अनुमित्यापत्ते , पक्षनावच्छेदकादिव्याप्यवत्ताज्ञान यानुमित्यजनकतया तत्रै— परीतज्ञानदर्शनाया तच्छाब्दबुद्धय वेरिव सदच्छित्तपक्षादि-विषयकानुमिते भवतोप्यनिष्टत्वात्स्याह (न हीति)

[दी] अथ लाघवेन सशयसाधारण समृष्टत्वज्ञानमेव शाब्दानुमित्यो

[ग] अथ शाब्दबोधे विपरीतनिश्चयाम्बो न हेतु, योग्यताज्ञानहेतुतयैवो-
पपत्ते, एवञ्चानुमतत्वावपि न तस्य हेतुता, शब्दानुमितिसाधारण
परोक्षानुभवत्वस्य जातिविशेषस्य वा विशेष्ये विशेषणवत्त्व—
रूपयोग्यताज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वोपगमात्, तादृशकारणविरहेणैव
बाधितार्थानुमित्यनुदयादिति बाधस्य साक्षादनुमितिर्विरोधितया
हेत्वाभासताभिधानमसङ्गतमित्याशङ्कते (अथेति) (लाघवेनेति)

तदभावप्रशङ्गाभावत्वापेक्षया तद्वत्ताज्ञानत्वरूपजनकतावच्छेदक
लाघवेन, तद्वच्छेददभावव्याप्यदिनिश्चय भानानामपि हेतुत्व कल्प
नया लाघवेन चेत्यर्थ । वाक्यार्थस्य पक्षे साध्यस्य च निश्चय-
शाब्दानुमित्यो पूर्व नियमतो न सम्भवतीत्यन उक्त "सशय साधा-
रण" मिति । एवकारेण विपरीत निश्चय भवत्यवच्छेद । प्रत्यक्ष
स्थले अलौकिकप्रत्यक्षत्वमेव बाधादिर्ध प्रतिबन्धत वच्छेदक
मिति भव । न च—प्रत्यक्षस्थले अलौकिकज्ञानत्वस्य विपरीत
ज्ञानप्रतिबन्धतावच्छेदकतयैवापपत्ते समृष्टत्वज्ञानहेतुतान्तर
कल्पनायामेव गौरवमिति वाच्यम्, इच्छया उत्तेजकत्व प्रत्य-
क्षस्थले न तु परोक्षस्थले इत पृथक्प्रतिबन्धकताया भवतो प्याव-
श्यकत्वात्, बाधाभावस्य शाब्दबोधे भादिहेतुत भवे शाब्दादि
सामग्र्या प्रत्यक्षादिप्रतिबन्धकताया योग्यताज्ञानापेक्षया गुरो
र्वधाभासस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानाभावस्य च निवेशनीय
तया गौरवाच्च । न च—शाब्दबोधे बाधो बाधादिधर्मोऽविरोधित्वे
तद्वत्तासशयद्वितीयक्षणे स्मरणदिरूपतदज्ञाननिश्चये तदनन्तर शाब्द
बोधाद्यापत्तिरिति वाच्यम्, यत्र विषये सशयद्वितीयक्षणे कथञ्चि
द्विपरीतनिश्चय शाब्दादिजनकारणान्तरसमवधान च तत्रापत्ति
धारणाय बाधादिनिश्चयप्रतिबन्धकताया व्यावश्यकत्वेपि विषयविशेषे
लाघवेन योग्यताज्ञानहेतुताया निष्प्रत्यहेतुत्वस्य च । नन्वेव च भ

[ग] विशेषे समृष्टत्वज्ञानहेतुतामनभ्युपगम्य वाधवुद्धे साक्षाद्विरोधित्वं
 कल्पनाया अयुक्तत्वमित्याशयेनैतादृशानुमितिविलयभ्योक्तत्वात् ।
 न च साध्यविशेष्यकानुमितेरनभ्युपगमे पृथिन्या जलादिभेदसाध्य
 कानुमानभ्य पक्षेत्रेये साध्यप्रसिद्ध्या सम्भवेपि एकयक्तिपक्षक
 रदितरभेददिसाध्यकानुमानस्यागतिरिति साध्यविशेष्यकानुमितिस्योकार
 आवश्यक इति कथं तदनभ्युपगम इति वाच्यम्, तादृ
 शानुमित्यनभ्युपगमेपि साध्याविषयकत्वतिरेकव्याप्त्यवगाहिपरामर्शात्
 विशेषदर्शनरूपात् तादृशलौकिकप्रत्यक्षमैव प्रथमं स्वीकरणीयतया
 तदात्मकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानात्तदनन्तरक्षणे साध्यवि—
 शेषणकानुमितिसम्भवेन सामञ्जस्यत्, विशिष्टसाध्याप्रसिद्धावपि जभाव
 त्वादिसामान्यलक्षणवा तेन रूपेण साध्यज्ञानस्य पूर्वं सम्भवेन सा-
 ध्योपनयकज्ञाननिर्वाहात् प्रथमं साध्यविशेषणकालौकिकप्रत्यक्षसम्भवाच्च ।
 इदं तु बोध्यम्—उक्तरीत्या साध्यविशेष्यकानुमित्यनभ्युपगमेपि
 निर्वाहे तादृशानुमितिसामग्र्यन्तराकल्पनप्रयुक्तलाघवानुरोधेन तद-
 नभ्युपगम उचितः किं तत्र समृष्टत्वज्ञान हेतुत्वोपरोधेन न च
 साध्यविशेष्यकानुमित्यनभ्युपगमेपि तदुत्तरकालीनसाध्यविशेष्य कानुमि—
 त्यनुरोधेन क्लृप्तहेतुताकाद्व्यतिरेकपरामर्शादेव कारणतानिर्वाहे
 कारणताधिन्यविरहान्न गौरवमिति वाच्यम्, तदभ्युपगमे तत्र
 साध्यप्रसिद्धे प्रतिबन्धकताकल्पनाधिक्येन गौरवात् । एव—भेदा
 दिर्घमिकेतरादिरूपप्रतियोगिसंशयात्मकपक्षधर्मिकसाध्यससर्गसन्देहा—
 त्समृष्टत्वज्ञानहेतुतामतेपि साध्यविशेष्यकानुमितिनिर्वाहः, विशेषण
 तावच्छेदकप्रकारकनिश्चयविरहेण साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्य
 प्रकारकानुमित्यसम्भवात् ।

एतेन समृष्टत्वज्ञानस्यानुमितिहेतुतामते महानसीयेतरबद्धचभा-
 ववाम् पर्वत इत्येतादृशेतरबाधवलात् शुद्धबहित्वादिना व्यापकता

[दी] चेत्, सशयासत्त्वसमये परामर्शोत्यादे सिद्धिसिद्ध्यापयिषे विना अनुमित्यनुत्पदप्रसङ्गात्, सति विशेषदर्शने सशयायोगादिते ।

[ग] ग्राहात् महानसीयवद्दिमान् पर्वत इत्याकारिकाया विज्ञेय्ये विशेषणामिति रीत्या जायमानाया अनुमितेरनुपपत्ति, तत्र महानसीयत्वविशिष्टवह्वादे प्रागसिद्ध्या तत्सर्गज्ञानासम्भवात् । न च वह्नो महानसीयत्वस्य पर्वते च वह्ने सशयात्मकसर्गज्ञानादनुमितिर्भाविष्यतीति वाच्यम्, तथा सति विशिष्ट विशेषणकानुमितौ विशिष्टसर्गज्ञानस्याहेतुत्वे महानसीयत्व हिर्नासीति बाध अहदशामा विशिष्टवह्वादि विशेषणकानुमितिवारणाय बाधप्रहस्य साक्षात्प्रतिबन्धकत्वस्वीकारापत्तिरिति परास्तम्, महानसीयवद्दिमान् पर्वत इति वाक्याद्विशेष्य विशेषणामिति रीत्या जायमान शब्दबोधो यथावान्तरवाक्यार्थपत महानसीयवद्दिमा देवो ध विनापि बहुव्यये महानसीयत्वसशयात्मकात्पर्वते महा नसीयत्वविशेष्यतापन्नवद्दिफोटिकसक्षयरूपयोग्यताज्ञानान्निर्वहति, तथा तादृश सशयादेवोक्तस्थले महानसीयवद्दिमान् पर्वत इत्याकारकानुमितिनिर्वाहात् । महानसीयत्वविशिष्टवह्निर्णय विना प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिनिश्चयरूपकारणाभवात् महानसीयवद्दिमा यवह्वाभावमानासम्भवेन नोक्तस्थले सशय सम्भवतीति चेत् एषोनुयोग शब्दबोधस्थलेपि तुल्य स्यात् ।

(सदायेति) साध्यसशयद्वितीयक्षणे यत्र परामर्शोत्याद तत्र द्वितीय-क्षणे विनश्यदवस्थसशयादनुमितेरेतन्मतेपि निर्वाहात् । (सशयासत्त्वसमये इति) सिद्धयत्मकपरामर्शद्वितीयक्षणे यत्रानुमित्ता तत्र सिद्ध्यात्मकसृष्ट्यनिश्चयादनुमितेरेतन्मतेपि निर्वाहात् । (सिद्धिसिद्ध्यापयिषे विनेति) सिद्धिरूपसमृष्टत्वज्ञानसिद्ध्यापयिषाविरहसहकृतप्रतिबन्धकामात तदुपगमनिर्वाहयसिद्ध्यापयिषोपादानम् । परमर्शानन्तरोत्पन्नसशयदेवतनेतन्मते अनुमितिर्भाविष्यतीति जज्ञात्रिराफरोति (सतीति)

[दी] एतेन नावव त् प्रमात्वेन निर्णयमान बाधज्ञान विरोधाति परास्तम् । विपरीतमव लाघवम् । स्फुटतर च तद्भावसाध्यके । तत्र हि गोत्वाद्यप्रकारक गोत्वामावादिप्रकारक ज्ञान बाधनिश्चय । तथा च गोत्वादि महिशेष्यकगोत्वाद्यम वप्रकारकत्वज्ञानाभाधो भ्रमत्वग्रहविरह । बाधग्रहश्च

[ग] ननु भ्रमत्वाग्रहविशिष्टबाधनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वापेक्षया प्रमात्वनिश्चयनिशिष्टबाधज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वमेव युक्तम्, तदभाववति तत्प्रकारकत्व-रूपग्रमन्वाग्रहापेक्षया तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपप्रमात्वग्रहस्य लघुत्वात्; अस्मन्मते प्रमात्वज्ञाने निश्चयत्वस्येव भवन्मते बाधज्ञाने निश्चयत्वस्य निवेशनीयतया साम्यात्, अभावाशे प्रम त्वेन निश्चीयमानव धसशपोपि बाधनिश्चय-कार्यकारी. एवञ्च बाधग्रहासत्त्वे तत्प्रमात्वनिश्चयसत्त्वेपि अनुभूयमानानुमिते रगुणव्यते, बाधभीप्रमात्वम्य हेत्वाभासता चापि, विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात्प्रमात्वनिश्चयस्यापि प्रतिबन्धकत्वात्, यदि बाधज्ञानाविशिष्टतत्प्रमात्वग्रहे अनुमित्यप्रतिबन्धके तत्प्रम त्वविषयत्त्वसत्त्वेन अतिप्रसक्ततया तस्य न दोषता, तदा पक्षनेष्टसाध्याभावविषयकत्वम्यपि अप्र माण्यज्ञाना-स्कन्धितज्ञानसाधारण्येन प्रतिबन्धकतातिप्रसक्ततया दोषत्वासम्भव, तत्स-मभन्तु प्रमितसाध्याभाववत्त्वशादेरेवेति शङ्कादिराकरोति (एतेनेत्य दिना) "एतेन"-प्रमात्वेनाजायमानेपि बाधग्रहे शब्दभानसादिज्ञानानुत्पाद नुभवेन । उक्तञ्च षडभि नान्तीत्यह (विपरीतमेवेति) तदभावनिश्चयत्वघटकतदप्र-कारत्वापेक्षया प्रम त्वनिश्चयत्वघटकस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वाभावाप्रकारकत्वस्यातिगुरुतया भ्रमत्वज्ञ नाम वस्यावच्छेदकतामते अभावद्वयनिवेशाधिवयस्या किञ्चेत्करत्व दिते भाव । नावसाध्यरुस्थले बाधग्रहभ्रमत्वघटकसाध्याभावाभावम्य साध्य त्मकस्य तद्रूप्येणैव निवेशाच्छादशाय भ्रमत्वस्य साध्याभाववते साध्य भावप्रकारकत्वरूपप्रम त्वापेक्षया लघुत्वेनातिस्फुटतर लाघवमित्याह (स्फुटतर चेति) (गोत्वामप्रकारकमिति) एतेन वक्ष्यमाणप्रम त्वज्ञानीय निश्चयत्वा

[स्त्री] पञ्चे गोत्वाद्यप्रकारकं ज्ञानम् । तस्य च गौत्वादिमद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वाद्यप्रकारकं गोत्वाद्यभावद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वाद्यप्रकारकज्ञानप्रमात्वनिश्चय इति । उक्तप्राय च तदुक्तार्थं प्रतिबन्धकानां कारणानां च

[ग] पेशया वाधप्रतिबन्धकत्वस्य विशेषोपि दर्शितः । न च प्रमेयत्वादिना गोत्वप्रकारकनिश्चयसंग्रहाय गोत्वत्वाद्यच्छेदनाप्रकारकत्वं निवेद्यम्, तथा च गोत्वानुभवान् गोत्वाभावानुभवान् वेतिसञ्चयस्य धर्मिणि गोत्वाभवाभावत्वे नैव गोत्वप्रकारकस्याव्यावृत्तिरिति वाच्यम् ; तादृशसञ्चये धर्मिणि गोत्वत्वेव गोत्वस्यापि नियमतो भानोपगमात् । तेन रूपेण तदुपस्थितसत्त्वे तेन रूपेण तद्वत्त्वभाने वाधकाभावत् । “गोत्वादिमद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वाद्यप्रकारक” मित्यादिपदात् गोत्वाद्यभावद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वत्वात् प्रमात्वाभावपरिग्रहः । अमत्वाप्रकारकत्वाभिधानं तु भावद्वयकेटिकसंशयान्मुपगन्तृमत्तावलम्बनेन । ननु—भावरूपसाध्याभावज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया तदभाववतितत्प्रकारकत्वरूपप्रमत्पतद्वत्तितत्प्रकारकत्वरूपप्रमात्वाभावयोः समशरीरत्वाच्चिनिगमनाविरहेण द्वयोरेवोग्रहौ निवेशनीयौ, तदपेक्षया च अमत्वाभाव रूपप्रमाण्यतो लघुशरीरतद्वत्तितत्प्रकारकत्वरूपप्रमात्वाद्यच्छेदकत्वे ताद्यवम् ; न बद्धयकेटिकसंशयान्मुपगमात् तन्निश्चयस्तशरीरे प्रमात्वाभावाप्रकारकत्वमेव निवेश्यते, न तु अमत्वाप्रकारकत्वमिति न तदुभयनिवेशननिबन्धनगौरवमिति शङ्काया प्रतिबन्दीमाह (उक्तप्राय चेति) “उक्तप्राय” उक्तकल्पम् । पूर्वमाकाशाज्ञानहेतुमतिहेतुपरामर्शादिर्भेदप्रमात्वनिश्चयस्य कारणत्वप्रतिबन्धकत्वे आपादिते, न तु प्रमात्वनिश्चयविशिष्टानां तेषामिति प्रायपदम् । “प्रतिबन्धकानां” प्रतिहेतुपरामर्शादीनाम् । “कारणानां” आकाशा

[दो] प्रमात्वेन निश्चयमानतया तथात्वापत्तिरिति । न च सति विशेषदर्शने विपरीतनिश्चयोऽकञ्चित्कर, तत्सत्त्वंपि विशेषदर्शनेन प्रत्यक्षोत्पादादिति वाच्यम्; विशेषदर्शनेन तन्नाशानन्तरमेव प्रत्यक्षोदयात् ।

[ग] न परामर्शादीनम् । (तथात्वापत्तिरिति) यथायोग कार्यप्रतिबन्धकत्वस्य कार्यजनकत्वस्य चापत्तिरित्यर्थ । तुल्ययुक्त्या प्रामाण्यनिश्चयेपि निश्चितप्रामाण्यकत्वस्य तत्रापि च तथात्वोपेक्षयापनवच्छिन्नप्रामाण्यग्रहणसाया कार्यग्रहविरोधित्वदाबोधिततया स एव न स्यात्, प्रतिबन्धकविशेषणपरम्पराया अनवस्थितिश्चेति तत्र तत्र प्रामाण्यनिश्चये यदि नोपेक्ष्यते तदा तुल्यं प्रकृते पीति माव । अगृहीताप्रामाण्यकत्वेन प्रतिबन्धकतामतेषु तद्घटकाप्रामाण्यग्रहे अनिश्चिताप्रामाण्यकत्वविशेषण, तत्र चागृहीताप्रामाण्यकत्वविशेषणमित्येव क्रमेण अनवस्थितिरिति तु नाशङ्कनीयम्; प्रतिबन्धकीभूतनिश्चयविशेषणा गृहीताप्रामाण्यकत्वघटकाप्रामाण्यग्रहे निश्चिताप्रामाण्यकत्वानिवेशत् । तत्राप्रामाण्यनिश्चयदशाया कार्यवारणाय तदप्रामाण्यनिश्चयविशिष्टविपरीतनिश्चयदीना अगृहीताप्रामाण्यकत्वानवच्छिन्नाना प्रतिबन्धकान्तरस्यैव कल्पनीयत्वात् । तादृशाप्रामाण्यनिश्चये चानिश्चिताप्रामाण्यकत्वावशात् प्रामाण्यग्रहणवस्य विशेषणत्वोपगमात् । तद्वैशिष्ट्यनिवेशकत्वेन प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनयोपपादनात् । दूरन्धे धर्मिणि अयं स्थाणुरित्यादि निश्चयानन्तरं करारिरूपविशेषदर्शने सति नाशं स्थाणुरित्यदिप्रत्यक्षोत्पत्त्या विश्रुतादर्शनविशिष्टम्येव विपरीतनिश्चयस्य प्रतिबन्धकता वाच्या, तथा च परामर्शसत्त्वे विपरीतनिश्चयेनानुमित्यप्रतिबन्धात्तदसत्त्वे च कारणान्वादेव नुमित्यनुत्पत्त्याबाधत्यनदेवताभावोतिष्ठत् । नान्यत्ते(ननेत्त्वन्दिना विशेषदर्शनेन तन्नाशान्तरमेवेति)

[दी] परैरपि क्षणित्प्रत्यक्षविशेष एव विपरितनिश्चयविशेषस्यैव तथात्वोपगमाच्च । न हि शाब्दादिबोधपि विशेषदर्शनविशिष्टैर्न सत्वसौधी, गौरवात्, मानाभावाच्च । न वा चाक्षुषाह प्रश्ने

[ग] विपरीतनिश्चयानन्तरोत्पन्नविशेषदर्शनार्थानविपरीतनिश्चयनाशे सत्त्वेत्यर्थः । क्षणमात्रस्य तिसूक्ष्मकालतया तद्विच्छिन्नेन फलोपगमेऽनुभवविराध विरहात् । दूरत्वदिदोषजन्यग्रन्थविशेषदर्शनोत्पत्तिफाले तदनन्तर चासन्मवेन दोषविशेषार्थाननुकूलत्वाद्यभावग्रन्थरुच्यत्र विशेषदर्शनार्थानग्रन्थग्रहकल्पनापेक्षा, तत्कल्पनेपि क्षणविलम्बस्यावश्यकतया क्षणविलम्बे सति पूर्वग्रमनाशमावश्यकतया तत् एवोपपत्तेरिति नात्र ग्रन्थग्रह स्वीकृतः । ये पूर्वक्षणे ग्रन्थसत्त्वेपि विशेषदर्शनबलात्प्रत्यक्षमङ्गीकुर्वन्ति तेषामपि परोक्षज्ञानप्रतिबन्धकतया विशेषदर्शनवैशिष्ट्यनिवेशो नानुमतः, विपरीतनिश्चयसत्त्वे सति विशेषदर्शने शाब्दादिबोधानुपगमादिति बाधयानुमितिभिराधत्वात् प्रवमित्याह (परैरिति) "प्रत्यक्षविशेष एव" तदिन्द्रियजन्यप्रत्यक्ष एव । "विपरीतनिश्चयविशेषस्यैव" तदिन्द्रियजन्यदोषविशेषाज्जायते विपरीतनिश्चयस्यैव । "तथात्वोपगमत्" विशेषादर्शनवैशिष्ट्येन प्रतिबन्धकत्वोपगमात् । विशेषोपादानप्रयोजनमाह (न वेति) दोषविशेषजन्यविपरीतज्ञानसत्त्वे तदनिवर्तकत्वेन विशेषदर्शनस्याकिञ्चित्करतया तत्सत्त्वेपि समानेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षानुपपत्त्या विशेषदर्शनमपुरस्कृत्येव तस्य विरोधित्वमिति दोषावशेषाजन्यत्वविशेषपदार्थेन्तर्भावितम् । उक्तम्यलौप्ययस्मात्पुरिते अमोत्पत्तिकाले अयं न स्यात्पुरिते प्रत्यक्षवारणाय विशेषादर्शनविशिष्टदोषप्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वेन तद्विशिष्टविपरीतज्ञानप्रतिबन्धकत्वमकल्पिते चोच्यम् ।

ननु यत्र विपरीतनिश्चयानन्तर तद्विपरितक्ष विशेषदर्शन, तत्र विशेषदर्शनस्योत्पन्नविपरीतज्ञाननाशकतया विपरीतज्ञानान्तरोत्पादावरोधितया च प्रत्यक्षनिश्चयोपर्यादित्वेपि यत्र शाब्दादिदर्शनदले दोषविशेषजन्य

[दी] प्रमात्वेन निश्चयमानतया तथात्वापत्तिरिति । न च सति विशेषदर्शने विपरीतनिश्चयोऽकिञ्चित्करः, तत्सत्त्वेपि विशेषदर्शनेन प्रत्यक्षोत्पादादिति वाच्यम्; विशेषदर्शनेन तन्नाशानन्तरमेव प्रत्यक्षोदयात् ।

[ग] न परामर्शादीनम् । (तथात्वापत्तिरिति) यथायोग फार्यप्रतिबन्धकत्वस्य कार्यजनकत्वस्य चापत्तिरित्यर्थः । तुल्ययुक्त्या प्रामाण्यनिश्चयेपि निश्चितप्रामाण्यकत्वस्य तत्रापि च तथावोपेक्षया अनवच्छिन्नप्रामाण्यग्रहणस्याः कार्यग्रहविरोधित्वदाबपेक्षिततया स एव न स्यात्, प्रतिबन्धकविशेषणपरम्पराया अनवस्थितिश्चेति तत्र तत्र प्रामाण्यनिश्चयो यदि नापेक्ष्यते तदा तुल्यं प्रकृते पीति भावः । अगृहीताप्रामाण्यकत्वेन प्रतिबन्धकतामतेपि तदघटकप्रामाण्यग्रहे अनिश्चिताप्रामाण्यकत्वविशेषण, तत्र चागृहीताप्रामाण्यकत्वविशेषणमित्येवं क्रमेण अनवस्थितिरिति तु नाशङ्कनीयम्; प्रतिबन्धकीभूतनिश्चयविशेषणा गृहीताप्रामाण्यकत्वघटकप्रामाण्यग्रहे निश्चिताप्रामाण्यकत्वानिवेशत्वात् तत्राप्रामाण्यनिश्चयदशायां कार्यवारणाय तदप्रामाण्यनिश्चयविशिष्टविपरीतनिश्चयदीनां अगृहीताप्रामाण्यकत्वानवच्छिन्नानां प्रतिबन्धकतान्तरस्यैव कल्पनीयत्वात् । तादृशप्रामाण्यनिश्चये चानिश्चिताप्रामाण्यकत्वावशात् प्रामाण्यग्रहणस्य विशेषणत्वोपगमात् । तद्वैशिष्ट्यनिवेशकरुत्वेन प्रतिबन्धकत्वान्तकल्पनयोपपादनात् । दूरस्थे धर्मिणि अयं स्थाणुरित्यादि निश्चयानन्तरं द्विरूपविशेषदर्शने सति नाशं स्थाणुरित्यदिप्रत्यक्षोद्भवत्वा विशषादर्शनाविष्टम्येव विपरीतनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वावाच्या, तथा च परामर्शसत्त्वे विपरीतनिश्चयेनानुमित्यप्रतिबन्धात्तदसत्त्वे च कारणाभावादेव नुमित्यनुत्पत्त्यावाधेत्वाभावात्तेनान्नानिराम्यते(नचेत्यदिना) विशेषदर्शनेन तदनाशानन्तरं

[दं] इति ग्रहस्य परस्परोपरागानवगाहिनो व्यभिचाराविषयकत्वात् । एकत्र व्यभिचाराव्यभिचारयोरेकनिश्चयागोचरत्वात् । पूर्णं च कारणे साक्षादनुमित्यविरोधिनो व्यभिचारजागादेरनिश्चिकरत्वात् । उक्तश्च “साध्यादे

[य] तयोरित्यादि । (इति ग्रहस्येति) इत्याह एकस्यैव तत्रत्यवाधग्रहस्येत्यर्थ । (परस्परोपरागानवगाहिन इति) हेतौ साध्यभावविशिष्टधर्मवृत्तित्वस्य साध्याभावविशिष्टे धर्मिणि हेतुमत्त्वस्य चानवगाहिन इत्यर्थ । एतच्च व्यभिचाराविषयकत्वे हेतुगर्भे विशेषणम् । विशिष्टव्यभिचाराभावे च स्पष्टशस्तद्व्यष्टकजागापदार्थानवगाहिनान ज्ञानस्यैव विशिष्टविषयकविशकलितसमूहात्म्यनस्याप्यनुमित्यावरोधाय वाध एवानुमिति विरोधीति भाव । ननु तत्र विशिष्टव्यभिचाराने किं बाधकमित्यत्राह (एकैवेति) (एकनिश्चयागोचरत्वादिति) तदुभयमने निश्चयत्वस्यैव निर्वाहात्, तदनिर्वाहे च व्याप्तिनिश्चयाभावेनैवा अनुमित्यनुत्पादादिनि भाव ।

ननु विशिष्टस्य साध्यभाववृत्तित्वदेरिव तद्धर्मिणि साध्यामववत्त्वादिना सहित तद्धर्मिणो हेतुमत्त्वादिकमपि व्यभिचार, विशकलिततदुभयज्ञानावपि अनुमित्तिप्रतिबन्धयानुभाधिकत्वा दित्युक्तमथलेपि व्यभिचारनिबन्धन एवानुमित्यनुत्पाद इत्याह (एणे चेति) तृतीयलिङ्गपरामर्शसमवधाने सति परमर्शविषयकतयैवानुमित्तिविरोधिनो व्यभिचारस्वरूपसिद्धादिग्रहस्थानुमित्यनुत्पादानिर्वाहत्वादित्यर्थ । तथा च तृतीयलिङ्गपरामर्शसमवधाने सति पक्षे साध्याभावात् तादृशबन्धादेवानुमित्तिप्रतिबन्ध इति तस्य हेत्वाभासतोति भाव । यद्वशबाधग्रहकाले व्यभिचारज्ञानं न नियतं, तज्ज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानात्तदनिर्वाहादि बाधस्य सार्थक्यं निष्प्रसूमेवेत्याह (उक्तश्चेति)

[दो] पक्षाववृत्तत्वादिकमपि ग्राह्यं, न च तद्ग्रहणे व्यभिचारवु द्वैरावाशेय
की, यत्तु अनिश्चितप्रामाण्यस्य न नस्यार्थनिश्चयरूपत्वे प्रामाण्यनिश्चयवैयर्थ्यम्,
अतिप्रसङ्गश्च, तथा च पक्षे साध्याभावज्ञानस्य निश्चयत्वसम्पत्तयेपेक्षणीयस्त
त्प्रमात्वनिश्चय एव प्रतिबन्धक, प्राथमिकत्वादुपजीव्यत्वाच्च, न तु चरमभावि
तदर्धीन व्यामचारज्ञान, इति, तदुच्छ, तस्य प्रतिबन्धकत्वेनाकलसत्त्वात्,
अगृहीताप्रामाण्यकत्वेनैव निश्चयस्य स्वकारित्वात्, अन्यथानवस्थानात्,
अप्रामाण्यशङ्कानिवर्तकत्वेन च क्वचित्प्रामाण्यग्रहोपयोगात्, सशयसाधारण
स्य व्यभिचारज्ञानस्य विरोधित्वाच्चे" ति ।

[ग] "न च" नाहि । "तद्ग्रहेपि" तादृशच धादिग्रहकालेपि । (व्यभिचर
वुद्वैरावाशेयकीत) धर्मिणि साध्याभाववस्त्वस्येव साध्ये धर्मवृत्तित्वस्य व्यभि
चाराघटकत्वादिति भाव । साध्याभाववुद्धे प्रमान्वस्य व्यभिचारज्ञानोपजा
व्यज्ञानविषयतया हेत्वाभासत्वानि ते अन्मूलोक्त तद्दूषयितुमुपन्यस्यति (य-
त्स्विते) 'निश्चयरूपत्वे' तत्कार्यकारित्वे । "अतिप्रसङ्ग" गृहीताप्रामाण्य
कज्ञानस्य तथ त्वप्रसङ्ग । (तत्प्रमात्वनिश्चय एवेति) विरोध्यविषयकोर्पिति
शेष । (प्रतिबन्धक इति) अनुमितावेत्यादि । प्राथमिकत्व काचित्कमित्यत
(उपजीव्यत्वादि ते) "नत्वि त्यादिना व्यभिचारज्ञानस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्ध
कत्वमेव व्यवच्छिन्नम् व्यसिज्ञानविरोधितायामविवादात्, अन्यथा व्यभि
चारस्य हेत्वाभासतानुपपत्ते । "तस्य" पक्षे साध्याभाववुद्धिप्रमात्वनिश्चयस्य ।
(अकलसत्त्वादिति) व्यभिचारज्ञानस्य च पक्षातिरिक्ते साध्याभावहेतुमचावगा
हिज्ञानात् यत्रानुमित्यनुत्पादस्तत्र प्रतिबन्धकता बलमेति भाव । उपजीव्य
त्वमपि दूषयति (अगृहीतेति) "अन्यथा" निश्चितप्रामाण्यकत्वेन तथात्वे ।
प्रामाण्यग्रहवेयर्थ्यमुद्धरति (अप्रामाण्यशङ्केति) (क्वचिदिति) यत्र कोट्यपस्थि
त्यादिरूपकारणसमवधान तत्रेत्यर्थ । "क्वचि" दित्यनेनेदृशोपयोगिताया
मनवस्था नास्तीति सूचितम् । व्यभिचारज्ञानस्य साध्याभावाशे निश्चयत्वापे
क्षाया प्रमात्वनिश्चयापेक्षा, सैव नाम्नीत्यतोपि न प्रमात्मनिश्चयोपजीव्यते
त्याह (अशयेति)

[दो] यत् उपर्नातकाच्चनमयत्वाविशिष्टवद्दणुमिति,विरोधी व्यधिकरणकाच्चन मयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको बह्व्यभावो बाध, न च विशिष्टसाध्याप्रसिद्धया कथं तद्विशिष्टानुमिति । विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन तत्सम्भवात्,

[ग] मूलेकानि कतिपयदूषणान्युद्धृत्य सौन्दर्यमत परिष्कृत्योपन्यस्यति (यत्त्विति) (बाध इति) असङ्कीर्ण इत्यादि । “किञ्चे” त्यादिमूलेकदूषणमुद्धरति (न चेत्त्यादिना) “विशिष्टसाध्याप्रसिद्धया” अनुमिते पूर्वं काच्चनममत्वरूपविशेषणतावच्छेदकविशिष्टवाहिरूपविशेषणाज्ञानेन । “कथं तद्विशिष्टानुमिति” कथं तादृशविशिष्टसाध्यविशेषणकानुमिते प्रसक्ति । तथा च कारणबाधादेव तत्र विशिष्टानुमित्यनुत्पादसम्भवात् बाधोक्तिश्चिह्नकर इति भाव । (विशेष्ये विशेषणमिति)

अयं भावः—विशिष्टविशेषणकज्ञान द्विविधं तदुपलक्षितप्रतियोगिक वैशिष्ट्यावगाहि तद्विशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहि च, अप्ये विशेषणज्ञानाससर्गाग्रहयोरेवापेक्षा, न तु विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधियोपि, अत एव अवान्तरवाक्यार्थज्ञान विनैव महानाक्यार्थज्ञानमस्तीकुर्वन्तीति । न चैवमपि पूर्वं विशिष्टाप्रसिद्धैव विशिष्टप्रतियोगिज्ञानभावात् बाधग्रहो न सम्भवतीति स्वरूपसतो बाधस्यान्विष्टिकरतेति वाच्यम्, प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य विशिष्टविशेषणज्ञानविधयैव विशिष्टप्रतियोगिविशेषिताभावबुद्धौ हेतुत्वात्, काच्चनममत्वेन नहिर्नास्तीत्याकारिकाया स्वातन्त्र्येण प्रतियोगितावच्छेदकतया काच्चनमयत्वावगाहिभ्यामभावबुद्धौ तदपेक्षाविरहत् । प्रतियोगिविशेषणतापन्नस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वमानमिति नियमस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिनो-ननुमतत्वात् । पूर्वं कथञ्चिद्विशिष्टसाध्यज्ञानेनापि बाधग्रहो विशिष्टवैशिष्ट्यविषयकानुमिति कारणान्तरसमवधानेन सम्भवतीत्यपि बोध्यम् ।

[दी] शुद्धसाध्यव्याप्तिग्रह देव चोपनयसहकारेणा प्रसिद्धविशिष्टसाध्य नुमिति सम्भवात् तदभावो बाधे स्तु, तेन रूपेण न्यासेरनुपादानाच्च तथा व्यभिचारो न दोषाय,

[ग] मनु विशिष्टज्ञानानुपेक्षया कथञ्चिद्विशिष्टज्ञानसम्पत्त्या वा च अहसम्भवे व्यभिचरोपि गृहीत इति तत एवानुमितिर्न भविष्यतीति किं बाधे नेति दूषणमुद्धर्तुं तत्र काञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नवहन्यभावरूपबाधतादृशाभावव दृष्टित्वरूपव्यभिचारग्रहयोः काञ्चनमयत्वविशिष्टवहन्यनुमेतिविरोधित्वाविरोधि स्वे दर्शयति (शुद्धसाध्येति) (अप्रसिद्धविशिष्टसाध्यानुमितीति) पूर्वाज्ञात काञ्चनमयत्व दिविशेषितवहन्यादेरनुमितिसम्भवादित्यर्थः । “तदभावः” काञ्चन गयत्वाद्यवच्छिन्नवहन्य भावः । “बाधोस्तु” विशिष्टसाध्ये साधनीये बाधरूपप्रकृतहेतुदोषोस्तु । विशिष्टसाध्यव्याप्तिग्रहविषयतयेव उपनयादिसहकृत शुद्धसाध्यव्याप्तिग्रहविषयतयापि प्रकृतहेतोर्विशिष्टसाध्यभानप्रयोजकतया बाधदशाया तस्य तदनुत्पादकताया बाधप्रयुक्तत्वात्, तादृशबाधग्रहस्य शुद्धसाध्यानुमित्यविरोधित्वेपि शुद्धसाध्ये साधनीये तस्य दोषत्वानुपगमे क्षतिविरहादिति भावः । “तेन रूपेण” काञ्चनमयत्वादि सहितवाहित्वाविना । “तथा व्यभिचार” काञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नवहन्यभावरूपवददृष्टित्वम् । (न दोषायेति) हेतुधिकरणपक्षातिरिक्तमात्रे काञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नवहन्याद्यभावरूपमहापि पक्षे काञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नवहन्यनुमित्यनुपगमेनानुमितौ साक्षाद् व्यभिचारज्ञानस्य विरोधित्वेपि काञ्चनमयत्वादिसहितवाहित्वाद्यवच्छिन्नविधेयतः कानुमितेवैव तथा व्यभिचारभियां विरोधित्वात् काञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिज्ञानानुमितौ काञ्चनमयत्वाद्यविधेयतावच्छेदकतारव्यविलक्षणविषयनाविरहेणोक्तव्यभिचारभियों विरोधित्वादिति भावः ।

अथ व्यभिचारकाञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नवहन्यभावरूपमतीतौ, काञ्चनमयत्वमेव प्रतियोगिनावच्छेदकतया भवने, मम नाभिकरणवाहित्वादिकन्तु

[दी] उपनीतसकलभाने चाप्रामाण्य प्रत्यक्षेपे तुल्यम्,

[ग] प्रतियोगिन्युपलक्षणतयैव, तस्य प्रतियोगित्वाच्छेदकत्वात्, एवञ्च काञ्चनमयवह्निमानित्यनुमितौ काञ्चनमयत्ववह्नित्वयोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्यवगाहिनाभगदहस्यैव प्रतिबन्धकतया नोक्तमवधानस्य विरोधितेति कथं स हेत्वाभास 'न च उभयधर्मप्रकरणे साधनानुमितौ एकधर्माशेषवच्छेदकत्वमवगाहान्यत्र च प्रतियोगितायाः सामनाधिकरण्यवगाहित्वेनैव प्रतिबन्धकतेति वाच्यम् तथा सति काञ्चनमयत्वेन महानसीयवह्निर्नास्तीति प्रियेपि काञ्चनमयवह्निमानित्यनुमितिर्विरोधितापत्तेः, अधिकत्विति न्यायेन इतरसामानाधिकरण्याभावस्य प्रतिबन्धकतायामतः त्रत्वात्, न च एकाद्यैस्वरूपसम्बन्धरूपस्यापराशेनतिरिक्तवृत्तित्वरूपस्यावच्छेदकत्वस्यावगाहनं प्रतिबन्धकत्वे तन्त्रम्, ईदृशप्रतिबन्धकत्वस्यैव व्यवलम्बत्वात्, तावतापि काञ्चनमयत्वेन वह्निघटोमयसामान्यं तारति ज्ञानस्य काञ्चनमयवह्निमानित्यनुमितिर्विरोधिताया दुवारत्वाच्च, मैव प्रतियोगिविशेषणतया भासमानधर्मत्वापि समानाधिकरणतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगिये गितावच्छेदकत्वोपगमने काञ्चनमयवह्निर्नास्तीति भ्रम इव काञ्चनमयत्वेन वह्निर्नास्तीत्यादिवुद्धावनि काञ्चनमयत्ववह्नित्वयोः प्रतियोगित्वाच्छेदकतापर्याप्त्यवगाहनास्तीति कथं न च मिळित्वाऽभासमानयोः प्रतियोगिविशेषणतया स्वतन्त्रत्वेन च न समानयोर्भवोर्भिळितयोः प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यवगाहनं न काञ्चनमयो नास्ति वह्निर्नास्तीत्यदाविव दुर्घटमिति वाच्यम्, एकस्या प्रतियोगिविषयतावामवच्छेदकतया भासमानयोरेव यदुभयधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वाविषयतयोर्भावनिष्कृतिविषयतानिरूपितत्वं तयोर्भिळितयोः प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यवगाहनोपगमात्, इत्यलं विस्तरेण ।

"अन्वयात्पूर्वापस्थितसकलभानं" इत्यादिमूलोक्तमनुमित्युपनीतभानरूपदूषणमुद्धरति (उपनीतसकलभाने चेति) (प्रत्यक्षेपे तुल्यमिति) तथा च प्रत्यक्षमात्रम्येवास्त्विति, तत्रापि किञ्चिदस्येऽप्रमात्वमिष्टमेवेति भावः ।

[दी) अनुद्देश्याशे चानुमितेरप्रामाण्यं न वादि विजयप्रयोजकमिति ।

तत्र, प्रत्यक्षे हि विना सन्निकषमभानादुपनीतमानस्य प्रत्यभिज्ञादा व नुभाविकत्वादुपनयोपि सन्निकर्षं कल्प्यते । अनुमितौ च फलासिद्ध्या न सामग्र्यन्तरकल्पना ।

[ग] तावता च वादिनो न निग्रह इत्याह (अनुद्देश्याश इति) वादिनो यद्विषयासिद्धिरनुद्देश्या तदश इत्यर्थं (अनुमितेरप्रामाण्यमिति) वादिसम्भादितानुमिते भ्रमत्वमित्यर्थं । (न वादिविजयप्रयोजकमिति) न वादिकर्मकप्रतिवादिविजयप्रयोजकमित्यर्थं । यत्तद्विवादिन उद्देश्या तत्साधनपरिपन्थिहेत्वाभिसरस्यैव निग्रहस्थानत्वादुद्देश्याशे अनुमितेरप्रामाण्य एव तादृशदोषसम्भवादिति भव । एतत्समाधानमपि मूलोक्तशङ्काक्रमेणाभिहितमित्यवधेयम् । मूलस्थाया अनुमितवुपनीतमानस्याप्रामाणिकत्वाक्ते विवरणेन यद्यकान्तरप्रदर्शनेन च मतमेतन्निरासरोति (तच्चेत्यादिन) प्रत्यक्षेभिर्ज्ञान यदि विशेषणज्ञानमुद्रया स्वविषयभासक तदानुमिते चानुमिते तस्य तथात्व दुर्बारेणैव, विशिष्टानुभवत्वावाच्छिन्न प्रत्येव विशेषणज्ञानादरेतुतयानुभवसामान्य एव तस्य विषयभासकतासम्भवात्, अत्रतत्र ज्ञानस्य सन्निकर्षविधया तथात्व व्यग्रस्थान्यति (प्रत्यक्षे हीति) अनुमित्यदो यदि नोपनीतस्य भान तदा प्रत्यक्षेपि मारुतु, अविशेषादिति किं ज्ञानस्य सन्निकर्षत्वेनेति प्रतिबन्धुद्धरायाह (उपनीतमानत्येति) उपनीततत्तदिविषयस्त्वभ्येत्यर्थं । ' प्रत्याभिज्ञादा वित्यादिन घटो नास्ति इह सुरभि चदनान्त्यादिप्रत्यक्षपारमर्ह । (उपनयोपनीत) ज्ञानप्रतीत्यर्थं । " सन्निकर्ष " स्वविषये मनसः सन्निकर्ष । " कल्प्यते " इत्येव विषयभासकत्वेनेत्यादि । तद्वलाच्च नोपनीतस्यानुमिता भानम्, प्रत्यक्षत्वस्य सन्निकर्षजन्यतवच्छेदकत्वादिति भावः । ननु अल्पानुपनयकज्ञानस्य प्रत्यक्षकार्यतावच्छेदकम्, तथापि विशेषणज्ञानावाधानावबलादनुमितानुनीतमस्तमित्यत्र अह (अनुमिताविति) (न सामग्र्यन्तरकल्पनेति)

[सि] न सल्ल वद्विष्याप्यधूमपरामर्शादुपनीतरासभ नुमितिरानुमाविकी क-
 स्यापि । अन्यथा पर्वते घडिसादेहवतो निक्षिप्तव हिष्यभिचारकेण

[ग]अयं भावः-विशेष्यभासकसामग्रीनिरपेक्ष केवलवाधात्मक, नसाहत विशेषण
 न विषया हेतुभूतं ज्ञानं न स्वविषयभासकं, अतिप्रसङ्गात् ; विशेष्यभासक
 सामग्री च प्रत्यक्षानुमित्योरनुगतेति प्रत्यक्षसामर्थ्यसमवेदमेव तत्तथा,
 ननुमिति सामग्रीसमवाहितम्, तादृशस्य तथ त्वे कल्पणमावात् । काचन
 मयत्वव्याप्यवान् यद्वि- काचनमयवद्विष्याप्यवान् पर्वत इत्यादि परामर्शवदित
 बहुयादिभासकानुमितिसामग्रीतोपि वदघादौ काचनमयत्वादिविशिष्टबुद्धिरु-
 दायत इति विशेष्यभासकानुमितिसामग्रीसमवाहितमपि काचनमयत्वादिरूप-
 विशेषणज्ञानादिक स्वविषयभासकमिति चेत् भवतु तादृशमपि तच्छिष्टेषण
 ज्ञानादिक तथा, यद्विष्यप्यवान् पर्वत इत्यादि काचनमयत्वादिविषयकत्वाव
 च्छिन्नाजनकपरामर्शादिसहितकाचनमयत्वादिज्ञानस्य विषयभासकत्व तावत् पि
 न सिद्धयति । सर्वसाधारण बहुन्मादिभासकसामर्थ्याय तद्भास
 कानुमितिसामग्रीत्वैकं दुर्यच्च । सुप्रचक्षेपे तेन रूपेण न हेतुतेति तेन रू-
 पेण न सहकारितासम्भव इति ।

फलासिद्धिमेव विवृणोति (न खल्विति) ननु काचनमयवद्विमान् पर्व-
 त इत्यादिमानमे तच्छिष्टविषयोपस्थितिव्याप्यविशेषाभावादिभदिता या सामग्री
 विशिष्टविषयकत्वप्रयोजिना सा काचनमयत्वाद्युपरिधेत्वाद्यविशेषान्नादिस-
 हिता बहुयादिव्याप्यवत्परामर्शसमवधानकालेप्यक्षतैव, तादृशज्ञाने मानस-
 स्वप्रयोजिकाशाने । सामग्र्यानुमितिसामग्रीरूपप्रतिषेधभावनिवेशात् ;
 तच्छिष्टविषयकत्वमित्येव हिताप्रयोजकज्ञाने प्रयोजनविशेषेण तदनन्तभावात् ; न
 च सामग्रीप्रविशितविशेष्यज्ञानस्य मानसानुमित्येवैकरूपेण हेतुतेति कथं
 तादृशसाधनं अनुगतस्वरूपेणोभयत्र विशिष्टविषयकत्वे प्रयोजकत्वेति

[दी] अभिधेयत्वादिना पर्वतादौ प्रमेयश्च दिक्ननुमितिमतोऽपि बहुवचिनो वादि
मत्त्वेनश्चयात्रिप्कम्पप्रवृत्त्यापेक्षेति ।

[ग] वाच्यम्, प्रत्यक्षनिष्ठोपन यकज्ञानजन्यताय,मपि भनुमितिसाधारणालौकि
कज्ञानत्व(यैवावच्छेदकत्वोपगमेन म नसानुमित्योरेकरूपेण विशिष्टज्ञानहेतुत्वा
नपायात्; न च प्रत्यक्षत्वापेक्षया लघोर्ज्ञानत्वस्य उपनायकञ्ज नजन्यतावच्छे
दत्व निर्दुक्तिकम्, तुल्यशरीरत्वेपि विनिगमन.विरहेण उभये ... ..
प्रत्युद्भवात्; इत्याशयाऽनुमितिवुपनीतभाने बाधकमाह (अभिधेयत्वत्ति)

[बी] (पक्षधर्मताबलेनेत्यादि) ननु विशेषतो न्यासप्रमहान्न तथा सिद्धिसम्भवात् सामान्यतः सिद्धौ न विशेषतो बाधो विरोधी, भिन्नप्रकारत्वात्, न च समानविषयकत्वमेव विरोधित्वे तन्त्र, पृथिव्यादिरूपनाधमहेपि

[ग] इदन्तु बोध्यम्—अनुभितातुानीतमानस्वीकारे बह्व्यायवृत्तिश्च नमय वादिनेय तद्वृत्तिग्रह नसीयवद्वित्वादिनापि पर्वतादौ बह्व्यायनुमिते शुद्धवद्विव्याप्यवत्तापरमर्शत सम्भवे ताद्विरोधितया समान भिन्नप्रमहानसीयवद्वित्वाभावच्छिन्नाभावरूपधाधस्यापि असङ्कीर्णदोषता दुर्भारोति बह्विव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यादिपरामर्शान्महानसीयबह्व्यादिर्वाधादेव न पर्वतादौ भासत इति न धस्य पृथग्दोषत्वमिते ।

“पक्षधर्मताबलेने” त्यादिमूलोपदर्शितसिद्धन्ते उपाध्यायोक्तदूषणमाशङ्कते (नन्विति) “विशेषतः” महानसीयवद्वित्वादिना । “तथा सिद्धिः” तादृशविशेषधर्मप्रकारिका सिद्धिः । “सामान्यतः” व्यापकतावच्छेदकवद्वित्वादिना । “विशेषतो यथा” महानसीयवद्वित्वाद्यवच्छिन्नमवग्रह । “भिन्नप्रकारकत्वान्” अभावप्रतियोगितवच्छेदकतया ग्राह्यतावच्छेदकरूपप्रकारानवगाहित्यात् । समानप्रकारकत्वस्यैव प्रतिबन्धकताया तन्त्रत्वादिति भावः । (समानविषयकत्वमेवेति) अभावप्रतियोगितावच्छेदकतया ग्राह्यवृत्तिधर्मावगाहित्वमेवेत्यर्थः । न त्वभावप्रतियोगितया ग्राह्यविषयकत्वमेवेत्यर्थः ; बहिर्नास्तीति सामान्यमवबुद्धौ महानसीयवहन्यदे प्रतियोगितयाऽभाने महानसीयवह्न्यादिज्ञानविरोधित नुपपत्ते । न च सामान्यप्रत्यासत्तितः सामान्यामवबुद्धौ सकलप्रतियोगिभान नियतम्, सामान्यज्ञानसत्त्वेपि तत्प्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यसत्त्वे सकलसामान्याश्रयभानासम्भवात् ; अनुपस्थितव्यक्तीनां विशेषणज्ञानरूपकारणविरहेणाभावात् प्रतियोगितया प्रकारत्वाद्योग्यः । अत्रकारेण समानप्रकारकत्व तन्त्रतावच्छेदः ।

[दे.] वायरूपवान् वेति संशयात् रूपवानित्यनुमितेश्च । न चारूपमेव रू-
 त्वेन शङ्कितमारोपितं वा तद्विषयः, तादृशशङ्काविरहेपि तयोरानुभाविकत्वान्।
 दोषवशात्तद् श्वेतं द्रव्यमिति अमेपि इह पीतः शङ्क इति प्रत्ययात् ;

[ग] अनुमितत्वेन चैत्समानविषयकत्वेन विरोधितोच्यते ,
 तत्राह रूपवानित्यनुमितेश्चेति "अरूपं" रूपभिन्नम् । (शङ्कितमारोपितं
 चेति) वाक्यारोपनाशयाम् । रूपत्वाशे निर्धर्मतावच्छेदककतदवच्छिन्नविशेष-
 णताकचुद्धौ रूपत्वप्रकारकज्ञानत्वेन तन्निश्चयतत्संशययोर्द्वयोरेव हेतुत्वात् ।
 "तयोः" संशयानुमित्योः । (अनुभाविकत्वादिति) तथा च तत्रानुमित्यारूप-
 विषयकत्वस्य स्वीकर्णयतया समानविषयकत्वेन विरोधितायां तदनुपपत्ति-
 रिति भावः । ननु पूर्वं रूपत्वेनारूपज्ञानविरहेपि तादृशसंशयादौ विशेष्येवि-
 शेषणमिति रीत्या धर्मविशेषणतया भासमाने रूपे रूपत्वमानं सम्भवतीत्या-
 शङ्क्य बाधकान्तरमाह (दोषवशादेति) (श्वेतं द्रव्यमिति) द्रव्यपदं श्वेतपदस्य
 धर्मिपरताल्लामाय । (इह पीत इति) यद्यपि आद्यशङ्कवृत्तिशुद्धत्वावच्छिन्ना
 भावग्रहे इह शङ्क इति पीतत्वाविषयकज्ञानस्यानुपपत्तिः, तथापि अमस्य
 साक्षात्कारित्वज्ञानविरोधिताप्रयोजकपित्तादिदोषजन्यतया श्वेत्यप्रकारेण शङ्क-
 ग्रहस्य तत्रानुत्पत्त्या शङ्कग्रहे श्वेत्याविषयकत्वस्य लामाय (पीत इति)
 (प्रत्ययादिति) साक्षात्कारिप्रत्ययादित्यर्थः । अत्र शङ्कत्वेनासन्निकृष्टस्य उप-
 नीतशङ्कस्य न भानोपगमसम्भवः, शङ्कं साक्षात्कारोर्मित्यनुभवात् ; नापि
 लौकिकसात्रिकर्षाश्रयस्य कस्य चिदशङ्कस्य, तदानीं तत्राशङ्कत्वसाक्षात्कारसा-
 मग्रीसत्त्वेन शङ्कत्वमहासम्भवात् ; अतस्तत्र शङ्कत्वेन शङ्कस्यैव मानमङ्गी-
 कार्यम्, तच्च शुद्धत्वावच्छिन्नाभावग्रहदशायां भवन्मते न सम्भवतीति भावः ।
 ननु तत्र पित्तादिना प्रतिबन्धात् शङ्कादौ श्वेत्याद्यग्रहस्यैव इह श्वेतः शङ्क
 इति साक्षात्कारविरहोपपत्तेः, दोषनाशे च सति तादृशप्रमत्त्वेपि

[दी] घटपटौ न स्त दण्डी चैत्रो नास्तीति ग्रहेषु घटोस्ति चैत्रोस्तीत्य
वगमात् ।

[ग] तादृशसाक्षात्कारोपगमसम्भवाद्दोषविशेषजन्यभ्रमस्य लौकिकप्रत्यक्षप्रति
बन्धकत्वस्य सविवादमित्याशक्यं बाधकान्तरमाह (घटोति) ब्राह्मणपर्याप्तभर्माव-
च्छिन्नाभावग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वोपगमे द्वा न स्त इत्यत्र परम्परासम्बन्धेन
द्वित्वाभावस्य विषयत्वोपगतृणते च घटपटौ न स्त इत्यादिग्रहे घटोस्तीत्या
दिज्ञानस्य नानुपपत्तिरित्यतो विशिष्टाभावग्रहदशाया विशेष्यप्रतीविषयतानुप-
पत्तिप्रदर्शनम् ।

यद्यपि विशेष्यवति विशिष्टाभावग्रहस्य विशेषणाभावावगाहित्वा
दिना प्र चा मते नयमनुपपत्तिः, वस्तुतस्तु समानप्रकारकत्वेन विरोधितामतेषु
दण्डोपलक्ष्यचैत्रो न स्तीति ग्रहदशाया दण्डोपलक्ष्यचैत्रवत्ताया अस्य समान
प्रकारकस्य नुपपत्तिरित्युपलक्षणीभवत्तद्वर्त्मप्रकारकप्रतियोगिमत्ताग्रहे तद्वर्त्मविशि-
ष्टाभावाविषयविद्योगिताविलक्षणतद्भिच्छिन्नप्रतियोगितविषयकभ्रमग्रहस्य
तद्विशिष्टप्रतियोगिमत्ताग्रहे च विलक्षणप्रतियोगिमत्तावगाहित्वाविशिष्टाभावग्रहस्य
प्रतिबन्धकता वाच्या, तथा च समानविषयकत्वेन विरोधितामतेषु तद्वत्ताया
हसामान्यविराधिताया विशिष्टाभावाविषयविद्योगिताविलक्षणतद्विच्छिन्न
प्रतियोगितावगाहित्वा तन्त्रमित्युक्तौ नोक्तदोषावसर, तथापि तन्मते तद्वत्ता
ज्ञानप्रतिवास्तवतद्विच्छिन्नप्रतियोगितावगाहित्वा प्रतिबन्धकत्वेन
पीठो नास्तीति ग्रहे पीठो नास्तीत्यनुमानिकप्रतीत्यापत्तिः, पीठत्वस्य
यस्तुत शङ्खानुचित्वात्, शुक्लत्वस्य शङ्खानुचित्वभ्रमदशाया शुक्ला नास्तीति
भ्रमे तादृशप्रतीत्यनुपपत्त्येति तद्विच्छिन्नत्वम्याने तद्विच्छिन्नतया गृह्यमाणत्वविशेषण

[दी] सल्लिङ्गपरामर्शाद्वाधितविशेषमानप्रसङ्गश्च विशेषवाभावतारानवतारयो-
समान , समानसमाधानश्च ।

[ग] देय, तथा च कालान्तरीयपुरुषान्तरौभङ्गानव्य वर्त्तन य तत्परकालपुरुष-
निवेशेन महागौरव दूषण बोध्यम् ।

न च समानप्रकारकत्वेन विरोधितामते घटत्वपटत्वतदिरूपप्रकारान्त
भावेण विरोधितानानाभिषयमिति गौरवमिति वाच्यम्, समानविषयकत्वेन
विरोधितामतेप्युक्तक्रमेण ज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रतिबन्धकताभेदात् तैर्गौरवात् ।
वायौ रूपविशेषाभावकूटग्रहदशाया वायौ रूपायात्किमपि नास्ताति भ्रमसत्त्वे
वायू रूपवाञ्छेति सदायादेरनुपपत्तिरपि तन्मते द्रष्टव्या ।

ननु समानप्रकारकत्वेन विरोधित्वे पर्वते महानसीयवह्निर्नस्त्यादि
विशेषवाभावतारदशाया सल्लिङ्गपरामर्शाद् द्वैत्वादिसामान्यधर्मप्रद रेष पर्वत दौ
महानसीयवह्निर्वादिविषयकभ्रमानुमितिप्रसङ्ग समानविषयकत्वेन विरोधित्वे
च तद्भासकेतरवाधादिसत्त्वेपि विशेषवाधादेव न तत्र तद्भासप्रसङ्ग इत्यत
आह (सदिति) (विशेषवाभावतारानवतारयो सम न इति) समानप्रकारक
त्वेन विरोधितामते तथा विशेषवाभावतारदशाया तत्प्रसङ्ग तथा समानविष
यकत्वेन विरोधितामते विशेषभासकेतरवाधासत्त्वेपि विशेषवाधनवतारद
शाया तत्प्रसङ्गोस्तीत्यर्थ । (समानसमाधान इति) यथा समानविषयकत्वेन
विरोधितामते बाधितेतरवाधासत्त्वे विशेषवाधानवतारे तादृशेतरवाधादिरू
पटोषविरहादेव तादृशभ्रमानुमितिविरह इत्येव समाधान तथा समानप्रकारक
त्वेन विरोधितामतेपि तदेव समाधानमित्यर्थ ।

समानप्रकारकत्वेन विरोधितामतेर्षातरवाधादित विशेषरूपेणैव
पक्षे बाधितविशेषमाननभ्युपगम्य बाधसङ्घर्षस्य व्यवस्थाप्यतया तमते
उत्तरत्या नास्तिप्रसङ्गवारणसम्भव, तादृशवाधादिरूप दोषस्य साग्न्यसत्त्वेन

[दी] अत्र वदन्ति—व्यापकतावच्छेदकमपि रूप लाघवज्ञानादिसहकारिवशादनुमितौ प्रकारीभवति, यथा जीवनमरणान्यतरप्रतियोगी प्राणित्वादित्यत्र जीवनप्रतियोगित्वम्,

[ग] बाधितविषयकानुमितावहेतुतया तादृशदोषविरहस्य तादृशभमानुमिति विरहाप्रयोजकत्वात्, तथापि तन्मते सामान्यरूपेण पक्षे बाधितविशेषानुमित्यप्रसिद्ध्या तत्सामग्र्यकल्पनेन न तत्प्रसङ्गः । प्रत्यक्षे प्रसिद्धस्य सामान्यरूपेण बाधितविशेषमानस्यानुमितावभावस्तु तादृशप्रत्यक्षसामग्रीविरहप्रयोजक एवेति । यद्यपि साध्यतावच्छेदकप्रकारेणाप्रसिद्धमिव प्रसिद्धमपि साध्य धूम गोत्वादिषु साध्येदिति मूले लेखनात्साध्यतावच्छेदकवहित्वादिप्रकारकवधि तविशेषसिद्धि विरोधितया बाधस्य हेत्वाभासत्वं मूलकाराभिप्रेत, तथापि समा नविषयकत्वेन विरोधिताया विचारासहत्वात् ताद्युपेक्ष्य सहकारिविशेषवशाद्ब्रह्मापकतानवच्छेदकप्रकारेणापि साध्यन्वानुमितौ मानमभ्युपगम्य समाधत्ते (अत्र वदन्तीत्याद) “लाघवज्ञानादी” न्यादिना एकविशेषबाधपरिग्रहः । (प्रकारीभवतीति) साध्याश इत्यादि ।

अत्रापिसिद्धान्तब्रह्ममपनिनीर्णयकारसमतिमादर्शयितुं अत्र तस्यापि व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वमनुमतं तथाविधदृष्टान्तद्वयमाह (यथेत्यादिना) (इत्यत्रेति) व्यतिरोक्तिग्रन्थे मणिकारोपदर्शितबहिस्सत्त्वसाधकलिङ्गाविशेषणासिद्धिपरिहारफलकानुमान इति शेषः । “जीवनप्रतियोगित्व” मिति भावप्रधानम् । व्यापकतावच्छेदकमपि साध्याक्षे लाघवज्ञानबलादन्यतरप्रतियोगिस्वाशे प्रकारीभवतीत्यनुषङ्गादिनान्वयः । ननु तत्रान्यतरप्रतियोगितात्वरूपव्यापकतावच्छेदकप्रकारेणैव लाघवज्ञानबलाद्विशेषस्य जीवनप्रतियोगित्वस्य सिद्धिः, न तु ताद्रूप्येण, न चैव लाघवज्ञानस्यानुपयोग—परामर्शम्येव सामान्यरूपेणाबाधितविशेषानुमापकत्वसम्भवादिति वाच्यम्, अपरविशेषमानविवृत्तौ लाघवज्ञानस्योपयोगात्, यदि च बाधितविशेषभासकलाघवज्ञानरूप

[द] अन्वया जीवित्वे रति गृहादृश्यस्य हेतोरसिद्धया बहिस्तत्वात्
मानायात् । एव क्षित्यादिकर्तुरेकत्वमपि । अन्यथा एकैके वा क्षित्या-
दिकर्तेति स हेतुप्रसङ्गात् ।

[ग] दोषरिहादेवावाधितविशेषधर्मिकलावबुद्धानदशया तादृशविशेषभाना
सम्भवात् अवाधितविशेषकलावबुद्धानस्योपयोगिता न भटते, तदा भवतु
तदनुस्योग्येव, बाधितधर्मिकलावबुद्धानमेव तद्धाननियामकतया अवाधितभा
नप्रतिषेधकतया चाप्युच्यतामित्यत आह (अन्यथेति) (बहिस्तत्वात्नुमाना
योगेति) यत्र ज्योतिरश्शास्यवधारितनियमात्ममन्विशेषजन्मत्वादिरूपलिङ्गा
देवदत्तस्य शतवर्षजीविता प्रथममवधारिता, अनन्तरं च भूमो भूम्यो गृह एव
दृष्ट्वा शतवर्षजीविनी गृह एवेति नियमोवधारित, ततः कदाचिद्योग्यानुपल
ब्ध्या गृहे तदभावनिश्चित्य प्रतिसन्धये देवदत्तस्य शतवर्षजीविष्वे तदुपपा
दकं बहिः सत्त्वमावश्यकमिति गृह एवेति निबन्धो न सम्भवति तादृशनिय
मसत्त्वे च मरणस्यावश्यकतया तादृशजीवित्वनिश्चयकनिबन्धो न सम्भवतीति
तद्दशनियमप्रसङ्गप्रमादं वा एतादृशनियमप्रद एवेति देवदत्तो जीवात्
मृतो वेति, तत्र मरणेऽपि जीवित्वे लाघवग्रहे सति जीवित्वोपपादकबहिः
सत्त्वसिद्धेर्नुमानतो निर्वाहादित्यर्थः । तथा सति सदापकरणकार्यापत्तेर्निरा
करणनोपपन्न इति भावः । ननु तत्र सामान्यरूपेण जीवित्वसिद्धयैव एव
शेषमज्ञाननिवृत्तौ मनसो दृष्टुमिदिरित्यपि शणिकाराभिप्रायः सम्भवतीति समा
नविषयकत्वप्रयुक्तानिरेक्षित्याभिप्रायकतयापि तन्मूलव्याख्यासम्भवात् अनुमिते
र्योपपत्तानवच्छेदकप्रकरकत्वयमणिनरानुमत्तत्वन लभ्यत इत्यनुशयेन
दृष्टान्तात्तरमनुसरति (एवेति) (क्षित्यादिकर्तुरेकत्वमपीति) इधरानु
मान इत्यादि । प्रकारीमर्वात्त्यनुपपत्तिदिनन्वयः । तत्रैकत्वस्यामकारत्वे च
श्वर एकत्वं नक्षत्रयोर्नित्यसशय इति पूर्वपक्षे क्षित्या लाघवस्य प्रमाणसहकारि-
तया सिद्धात् प्रणयता म प्रकृते नुमता धुंक्तिमाह (अन्यथेति) क्षितिकर्तुरेक

[दी] अनुमितेश्च ताद्रूप्येण लघ्वर्थाविषयकत्वे तथाविधानुपपन्नसाध-
विरहात् सति लघवप्रतिसम्भवेन स्ववर्धपरिच्छेदकत्वमनुमानस्येत्यपि न सि-
द्धयत्, इत्यञ्च विशेषतो जायमानानुमितिं विरणाद्धि व ध इति वाच

[ग] त्वञ्च न क्षितिकर्तृनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वञ्च, अन्यत्र तदप्रसिद्धे, क्षिति-
कर्त्तरि च लघवज्ञान विना तदप्रसिद्धे अनुपस्थिते तत्र लघवज्ञानसम्भ-
वात् । न च द्वयणुकादिकर्त्तरि अकुरादिकर्त्त्रभेद एव क्षित्यादिकर्त्तुरेकत्वम्,
अकुरादिकर्त्त्रभेदश्चाकुरादिकर्त्तरि सिद्धे तत्रैव प्रसिद्धयतीत्युपस्थिते तत्रैव ल-
घवज्ञानसम्भवेन तत्सहकृतद्वयणुकादिपक्षकसकर्तृकत्वानुम नत् द्वयणुकक-
त्रादो अकुरादिकर्त्त्रभेदरूप कर्त्त्रेकत्व सिद्धयतीति वाच्यम्, कार्यत्वादि-
लिङ्गनाकुरादौ विशेष्यसकर्तृकत्वस्य प्रथमतः सिद्धावपि प्रत्येकमकुरादावुभ-
यकर्तृकत्वसहायसम्भवेन तत्कर्तृनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वसिद्धयसम्भवात् । किन्तु
आत्मानात्मोभयापृच्छिदु खददवृच्छिद्वित्वशून्यत्व तत् । तादृशाद्रूप आत्मेतर
द्रव्यद्वये प्रसिद्ध तच्छून्यत्व च गुणादाविति ।

ननु लाघवात्सामान्यरूपेणैव लघ्वर्थविषयिणी अनुमितिरस्तु न तु
व्यापकतानवच्छेदकधर्मेण, लघ्वर्थविपरीतसहायञ्च लघ्वर्थान्तरेण निवर्तयिष्य-
तीत्याशङ्क्य युक्त्यन्तरमाह (अनुमितेश्च तै) (ताद्रूप्येणेति) लाघवधीविषयता
वच्छेदकमहानसीयवद्वित्वादिरूपेणेत्यर्थ । 'तथाविधानुपपन्नसाधविरहात्'
महानसीय वद्विमनुमिनोमात्यनुपपन्नसाधसम्भवात् । (न सिद्धमोदाति) तथा
च वद्विमनुमिनोमीत्यदिप्रतीते वद्विवेपकत्वादिमात्रसाभक्ततया विशेषतो
महानसीयवद्गदादीनपक्षकत्वसाधकप्रतीतिविरहादिति भाव । सवतु लाघ-
वज्ञानादिवशात् व्यापकतानवच्छेदकप्रकारेण साध्यानुमिति, तावता किमावा-
समित्याकाक्षायामाह (इत्य चैति) महानसीयवद्गदादौ लाघवमित्यादिलाघव-
ज्ञानमहकृताद्द्विन्याप्यवान परंत इति परामर्शात् महानसीयवद्गदिविधा

[दी] पृथक् । सल्लिङ्गपरामर्शत् कथं भ्रान्तानुमितिर्जायताम् ? न जायेत वा कथं यथायति चेत् ; बाधानवतारे बाधितार्थे लाघवज्ञानादोषादेव,
 [ग] ग्रहदशायामित्ये तद्ग्रहदशामपि पर्वतो महानसीयवद्विमानित्यनुमिति
 स्य, यदि नासौ प्रतिबन्धको भवेदिति बाध पृथग्दोष इत्यर्थः । शङ्कते (सल्लि
 ङ्गपरामर्शादिति) (कथं भ्रान्तानुमितिरिति) दोषविरहादिति भावः । (न जायेत
 वा कथं यथायति) अनुमितिरित्यनुपपद्यते । गुणरूपकारणसत्त्वादिति भावः ।
 उभयत्रैकमुत्तरमाह (बाधानवतार इति), असल्लिङ्गपरामर्शभावेपि बाधानवतार
 सहकृताद्वास्तवना, धितार्थविषयकलाघवज्ञानरूपात् दोषाद्धेतोरेव भ्रान्तानुमिति
 बाधग्रहरूपोत्तेजकामावधिदिष्टतादृशदोषरूपप्रतिबन्धकसत्त्वात् प्रमानुमित्यनु
 त्पादश्चोपपद्यत इत्यर्थः ।

यद्यपि भ्रमरूपपरामर्शविरहोपि आख्याभाववद्विशेष्यकव्याप्यवचाज्ञान
 रूपासल्लिङ्गपरामर्शं तत्र क्षत एव तथपि, न तन्मात्रात्पर्वतादौ महानसीय
 बहुधादिभानुमिति लाघवज्ञानस्य दोषताया आवश्यकत्वे तस्य तथात्वमप्रामाणि
 क्रम्, न च लाघवज्ञानं विनापि महानसीयवद्विमानित्यनुमिति पर्वत इत्यादिपरा
 मर्शाद्भ्रमानुमित्युत्पत्त्या तादृशपरामर्शस्यापि दोषत्वमावश्यकमिति वाच्यम्,
 सर्वमाधारणपरामर्शत्वस्यैकस्याभावात्, पर्वतविशेष्यकमहानसीयवद्विमानुमितौ
 तादृशेष्यकमहानसीयवद्विमानुमितौ चोच्छिन्ननिरूपितव्यतिरेकविशिष्टहेतुमत्तापरामर्शस्य
 हेतुत्वेपि महानसीयवद्विमानुमितौ चोच्छिन्ननिरूपितव्यतिरेकविशिष्टहेतुमत्तापरामर्शस्य
 त्पाकरूपनात् । परामर्शलाघवज्ञानमेव न्यतावच्छेदकदोषावव्यवहितोत्तरत्व
 निवेदनादलाघवज्ञानन्यानुमितौ महानसीयवद्विमानुमितौ चोच्छिन्ननिरूपितव्यतिरेकविशिष्टहेतुमत्तापरामर्शस्य
 तज्जन्यानु
 मितौ च लाघवज्ञानस्य न व्यभिचारः ।

केचित्तु लाघवज्ञानोपनीतमहानसीयत्वादो न विधेयतावच्छेदकतारु
 पविलक्षणविषयता स्वीक्रियते, अपि तु प्रकारतामात्रम्, पर्वतो बहिमानत्वादि

[ग]सिद्धिदशाया तादृशानुमितेर्न जायत एव महानसीयबहिर्व्याप्यवत्तापरामर्श
जन्यनुमितौ च महानसीयत्वसहित बहिर्वत्वमेव विधेयत वच्छेदकमिति कार्य
वैचिध्यज्ञ परस्पर व्यभिचार इत्यहु । तत्र, लाघवज्ञ न दधिकविषयकानु-
मिते साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकसिद्धिप्रतिबन्धत्वे देवदत्तजीवनमरणा-
न्यतरप्रतियोगित्वसामान्यनिश्चयदशाया लाघवज्ञानाज्जीवित्वस्य विशेषतोसि-
द्ध्या बहिःसत्त्वानुमानानुपपत्ते । एव च तादृशसिद्धयभावाघटितलाघवज्ञान
सहकृतसामान्यधर्मावच्छिन्नव्याप्यवत्ताघटितसामग्र्या भिन्नविषयकप्रत्यक्षादौ
प्रतिबन्धकता धिष्य प्रामाणिकत्वाद्घटोपायेति संक्षेप ।

बहिर्व्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शात् महानसीयबहौ लाघवमिति
लाघवज्ञानदशया महानसीयबहिर्भिन्नबह्वधभावानित्यादीतरबाधग्रहदशाया
च पर्वतादौ घातितमहानसीयबह्वधानुमितिर्बाधानवचारदशाया जायते, न
तु तदवतारदशायामिति विशेषबाधोसङ्कीर्णव्या हेत्वाभास सामान्यधर्माव-
च्छिन्नसाध्यकानुमितौ विशेषव्यभिचारस्यादोषत्वादिति मणिकृत ।

अत्रोपध्याया लाघवज्ञानादिसत्त्वेपि व्यापकतावच्छेदकतया गृहीतेनै-
व रूपेणानुमितिरिति महानसीयबहिर्वत्वादिना न महानसीयबह्वधनुमिर्जायते,
अपि तु शुद्धबाह्वत्वादिनैव । तत्र महानसीयबह्वधभावधर्मान् विरोधिनी, द्वि-
त्वावच्छिन्नाभावनिश्चयदशायामपि प्रत्येकसशयदेरनुभवसिद्धतया ब्राह्मताव-
च्छेदकावच्छिन्नाभावनिश्चयस्यैव विशिष्टविरोधत्वत् । अतो न विशेष-
बाधसम्भव । न च बाधबुद्धे प्रतिबन्धकताया समानप्रकारकत्वस्य तत्रत्ये-
लाघवज्ञानादिजन्यमहानसीयबह्वधनुमितिर्यदि शुद्धबहिर्वत्वादिनैव तमवगा-
हस्ये तदा तदनन्तर महानसीयबहिर्मात्र वेति सशय स्यादिति लघ्वर्थमासक-
मापि लाघवज्ञानमनुपयुक्त स्यादिति समानविषयकत्वेन बाधबुद्धेर्विरोधित्व-
मनुमितौ विशेषरूपेण लघ्वर्थविषयकत्व वावश्यकमित्युभयधैव विशेषबाधो

[ग] हेत्वाभासे भवेदिति वाच्यम्, लाघवज्ञानस्यैव तदससशयविरोधित्वान्
लाघवज्ञानजन्मानुमितिनाशानन्तरमिव लाघवज्ञाननाशानन्तरमपि क्षणं सश
योपगमे क्षतिविरहादिति ।

अत्र नव्या - लाघवज्ञाननाशे लाघवज्ञानजन्मानुमितिसत्त्वेपि यद्युक्त
संशयं स्वीक्रेयते तदा लाघवज्ञानस्य लघ्वर्थमासकत्वमेवोच्छिद्येत, तज्जन्मा
नुमितौ लघ्वर्थविषयताया न्यर्थत्वात् । न च तस्मात् फलान्तरासत्त्वेपि लघ्वर्थ
विषयकत्वेनानुमितेरनुष्यत्सायास्तत्रार्थविषयकत्वं दुरपह्वमिति वाच्यम्,
यत्रो वह्निमानित्यनुमितेरनुष्यवसायस्य वह्निमनुमिनोमीत्याकारकतैव न तु म
हानसीयवह्निमनुमिनोमीत्याकारकतेति तस्य तदवगाहिताया एवासिद्धे ।
एव महानसीयवह्नि लाघवज्ञानसत्त्वे तदसत्त्वदशायामिव सखिङ्गफपरामर्शात्प
मानुमिति स्यादिति लाघवज्ञानस्य प्रमानुमितिप्रतिबन्धकत्वमुभयमत एवावश्य
कम् । तत्र चोपाध्यायमते बहौ महानसीयवह्नौ च लाघवमिति लाघवज्ञान
दशायामपर्वते पर्वतीयवह्न्यनुमितेनिर्वाहाय बधितार्थविषयकलाघवज्ञानप्रति
बन्धकतायानवाधितार्थकलाघवज्ञानस्योत्प्रेजकता वाच्या । तथा च पर्वतचत्व
रादिभिस्तेभ्यः कुर्यात्तयच वरीयवह्न्यादि विषयकानुमितित्वेन प्रतिबन्धत्वं पर्वती
यचत्वरीयवह्न्यादिभिर्कलाघवज्ञानविरहविशिष्टमहानसीयवह्न्यादिभिर्कला
घवज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वमुपेयमित्येकैकस्य लाघवज्ञानस्य पक्षभेदेनानन्त्यम् ।
नव्यमते च यद्वैतपर्यायविधेयतावच्छेदकताकानुमितित्वं बाधितवह्न्यादि
भिर्कलाघवज्ञानस्य प्रतिबन्धयतावच्छेदकम्, पर्वतीयवह्ना लाघवमिति लाघ
वज्ञानात् पर्वतादो पर्वतायमद्विरेवैवानुमेत्युत्पादात्, तस्याश्च शुद्धवह्नित्वा
वच्छिन्नविषयकतया लाघवज्ञानसत्त्वेत्प्रेजकत्वमन्तरेणैव निर्वाह इति न पक्ष
भेदेन प्रतिबन्धकतामेव । यहित्वाद्वा विधेयतावच्छेदकतापर्यायिनिवेदनाधोपा
ध्यायमतेप्यावश्यकं, अन्यथा पर्वतीयवह्न्याप्यवानम, पर्वत इत्यादि

[ग] परामर्शान्महानसीयवह्नौ लाघवज्ञानदशाया पर्वतादौ पर्वतीयवह्नित्वादिना पर्वतीयवह्न्यनुमितेरनिर्वहात् । अथ पर्वतादौ महानसीयवह्न्यादेर्वाधप्रहृदश या तद्धर्मिकलाघवज्ञानसत्त्वेपि तत्र पर्वतीयवह्न्यदेरेण नुमितिर्नव्यमत इति तद्वशवधप्रत्यक्षानुमानेन कायगुणोत्पत्तिरिति, तथा च पर्वतादा महानसीयवह्न्येर्वाधप्रहृद्युक्तलाघवज्ञानसत्त्वचत्तरदा चत्तरीयवह्न्यनुमित्यनुदयात् तत्तद्धर्मिकवह्न्यायुक्तै तत्तद्धर्मिकमहानसीयवह्न्याधप्रहृदमुत्तेजकीकृत्य पक्षभेदेन लाघवज्ञानयापिश्रमतिबन्धकताकल्पनं नव्यानामप्यावश्यमिति चेत् सत्यम् । एतन्पि पर्वतादविशेष्यरुशुद्धवह्नित्वावच्छिन्नमहिम्नैयता नुमित्येव वाधतवह्निरिर्मिकलघवज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकं नव्यमते, उपाध्यायमते च पर्वतादिधर्मिकरुशुद्धवह्नित्वावच्छिन्नपर्वतीयवह्न्यायनुमितित्वम्, अथवा पर्वतादा महानसीयवह्न्यायनुमितेरपि तद्धर्मिकलाघवज्ञानदनुपपत्तिरिति प्रतिबन्धकतावच्छेदकलाघवानव्यमतमेव साधीयम् । न च महानसीयवह्न्यादिर्धर्मिकलाघवज्ञानप्रतिबन्धकताया तद्वत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वात्तदभावयाप्यप्रज्ञानतदभावच्छेदकधर्मदर्शनानामनेकपा नव्यमते उत्तेजकतया गैरत्वम्, उपाध्ययमते च पर्वतीयवह्न्यादधर्मिकलघवज्ञानस्यातेजकत्वात् तादृशवधादिप्रहृदशायाभयपर्वतादौ महानसीयवह्न्यादेरेव वह्नित्वादिना भानसम्भवेन पर्वतीयवह्न्याद तत्रभानानुपगमेन तादृशवाधादिबुद्धरानुत्तेजकत्वमिति लाघवमिति वाच्यम्, बाधादिबुद्धीना महानसीयवह्न्यादिमत्ताप्रहृतिरोभित्वेनानुगमत् उत्तनकत्वसम्भवात्त्वयमतेपि तस्य पृथगुत्तेजकत्वविरहान् । उपाध्यायमते पर्वतीयवह्न्यादिधर्मिकलघवज्ञानादेर्यत्रोत्तेजकता तत्र पर्वतीयवह्न्यादिभानानिति बाधादिबुद्धेरपि तद्वशया पर्वतीयवह्न्यादिभानानेर्वाहायोत्तेजकताया वाच्यतया गारवाच्च । लाघवज्ञानप्रतिबन्धकताया बाधाविशेषयोत्तेजकतायामनुपगमे, लघवशवधप्रहृदशाया लाघवज्ञानसत्त्वे अनुमितेरैव न स्यात्, प्रमाया अमस्य च प्रतिबन्धकसत्त्वादिति वाधप्रहृदमावैशेष्यप्रतिबन्धके निवेशितम् । वधप्रहृदश्च विरोधिप्रहृदत्रौपलक्षणम् ।

[री] तथा सामान्यतो दृष्टादितरप्रसिद्धाशेषविशेषनाधसहकृतात् शिष्यमाण प्रसिद्धप्रकारिकानुमितिर्जायते । यथा भाजनसाध्यरूपान्तराद्विशासध्याभाजना वाप रत्रिभोजनप्रकारिका । एव द्रव्यवृत्तित्वसाध्यरूपगुणत्वादिच्छाया दिगत द्रव्यवृत्तित्वबाधे, प्रसिद्धमनोवृत्तित्वानुमितिर्जायमाना मनोवृत्तित्वाभावप्रमया

[ग] तेषा च महानसीयवहन्यादिमत्ताप्रदविरोधस्त्वेनैक भाव प्रातिस्विकरूपेणाभाववृत्तो वा नविशतामित्ययदेतत् । प्रतिबध्यताच्छेदक च न यथार्थ बह्वचनुमितित्वम्, यथार्थत्वस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वस्य तत्तद्विषयक्तिभेदेन भिन्नत्वात् । नपि बह्व्यंतरानुमितित्वम् बहिद्वयलाघवज्ञानसत्त्वे परस्परप्रतिबन्धेनानुमित्युच्छेदप्रसङ्गात्, एकलाघवज्ञाने अपरलाघवज्ञानानुत्तेजवत्त्वे गौरवात् । किंतु शुद्धवृत्तित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितित्वमेव । अतो महानसीयत्वादिभानसिद्धिरिति दिक् ।

इतरवचस्य सामान्यतो दृष्टस्यापि व्यापकतच्छेदकप्रकारकानुमिति जनकतायामुत्तेजकत्वात् तज्जन्यविशेषवर्णनप्रकारकानुमितिविरोधेतयापि बाधस्य हेतुभासत्त्वं व्यवस्थपयते (तथेते) 'साक्षाद्यतो दृष्टात् सामान्यर्थावच्छिन्नस्य प्यवत्ताज्ञानत् । (तदितरप्रसिद्धाशेषविशेषबाधसहकृतादिति) यद्यद्विशेषरूपावच्छिन्नसामान्यं न प्रसिद्धतदेकतररूपभिन्नपरसकरूपावच्छिन्नस्य बाधसहकृतादित्यर्थः । (सिन्धुनणप्रसिद्धनकारिकेते) यद्विशेषरूपवच्छिन्नस्य बाधो न गृहीत तद्वर्भावच्छिन्नप्रसिद्धप्रकारकेत्यर्थः । तदानीमप्रतीतस्य त्रवृत्तित्वस्य वचनेपि दिगन्तद्रव्यवृत्तित्वस्य वचनहेतुविशेषते मनोवृत्तित्वनुमित्युत्पत्त्या सहकारिशरीरे प्रसिद्धानिवेशः । सध्याने जनप्रसिद्धदश वा दशभाजे जन्मात्रबाधग्रहत् विशेषतो रत्रिभोजनस्य र्पन्त्वेन न्यभासिद्धया साकल्यानवेशः । अज्ञानपुराभिगन्धस्य सुराभिधेजर्तयगन्धबाधग्रहत् विधात्वेन सुराभिगन्धत्ववच्छिन्नप्रकारकानुमित्यनुत्पत्त्या प्रसिद्धे सहकारितासमायस्त्रित्यवाणे प्रसिद्धिविशेषणमुपासम् ।

[ग] अत्रेदं बोध्यम्— दृष्टशामग्रीवलात् आत्मवृत्तित्वाप्रसिद्धिस्थले
 तद्वाधामहेपि मनोवृत्तित्वानुमितिस्तादृशी समग्रचगृहीतवाधस्यात्मवृत्तित्वस्य
 प्रसिद्धिदश यामपि, तत्स्थ तदानीं न मनोवृत्तित्वानुमिति । न हि मनोवृ
 त्तित्वानुमितावात्मवृत्तित्वप्रसिद्धे प्रतिबन्धकत्व सम्भवति, येन तत्सत्त्वात्साम
 ग्रीविरह, तथा सति तद्वाधामहेपि मनोवृत्तित्वानुमित्यनुपपत्ते । न च त
 द्द्विशेषत्रयधमहाभावविशिष्टतत्त्वद्विशेषप्रसिद्धे प्रतिबन्धकत्वान्नाय बोध इति
 वाच्यम्, तथा सर्तत्तत्वाधमहेहेतुताया निर्मुक्तिकृत्वापत्ते, उत्तेजकतयैव
 तदुपयोगोपपत्ते । यत्र विशेषन्तरमात्रस्यैव न प्रसिद्धि तत्रोपस्थितविशेष
 प्रकारकानुमितेर्वारणाय विशेषान्तरप्रसिद्धेरेव हेतुताया कल्पनौचित्यात् ।
 तस्मात्तद्दर्शनं विशेषितसामान्यधर्मवच्छिन्नविषयकानुमितौ तद्विपरि
 तधर्मसहितसामान्यधर्मवच्छिन्नाभवमह एव हेतु । न तु विशेषधर्मान्तरसहितसामान्य
 धर्मवच्छिन्नाभवमह । तद्विपरितधर्मश्च तदत्यन्ताभाव, तद्ददन्यत्वञ्च ।
 अत्यन्तान्यो-याभावयेश्च विरतीनौ प्रतियोगिप्रातयोगितावच्छेदकौ । अभाव
 ग्रहे प्रतियोगेतावच्छेदकसामान्यघटितविशेषधर्मप्रकारेण भ समाने प्रतियो
 गिनि निरुक्तयद्वा विपरितधर्मस्य दृष्टश विशेषणत्व तद्दृष्टमेव चानुमितौ
 तद्दर्मस्य सामान्यधर्मवच्छिन्नविशेषणत्व महानसीयवद्विभिन्नवद्भवभाववानि
 त्यत्र बाधग्रहे महानसीयत्वविपरितस्य महानसीयान्मत्वस्य प्रतियोगिनि सा
 क्षाविशेषगतेति साक्षान्महानसीयत्वविशेषितस्य बहिःत्वावच्छिन्नस्य महानसीय
 वद्विन्नानित्यनुमितौ भनम् । विशेष्यभावान्यविशिष्टाभाववद्वृत्तित्वादिवाध
 ग्रहे विशेष्याभावान्यत्वादे वृत्त्यादिविशेषणकैटिप्रविष्टे अभावादौ विशेषण
 त्वमिति तदधीनविशिष्टव्यभिचार, अनुमितावपि तादृशाभावदौ विशेष्याभाव
 त्वदिसामान्यधर्मस्य विशेषणतया भान्नाद्विशेष्यव्यभिचार इमिद्धि । तथा च

[ग] रात्रिभिन्नकालभेजे, इच्छा न मनोभिन्नद्रव्याश्रितेति सामान्याभाववा
गाहेष धमहदशायमेव पीनत्वगुणत्वादिना रात्रिभोजनमनोरूपद्रव्यवृत्तित्वाद्
प्रकारिकानुमितिः । दिवा न सुप्तं न पृथिवीवृत्तिः न जलवृत्तिरित्यदि
विशेषभावकूटग्रहश्च सामान्याभावग्राहकतयैवोपयुज्यत इति ।

यद्यप्येकविशेषाभावग्रहस्थले तद्विशिष्टसामान्यसाधकहेतुत एष विशे
षान्तरप्रकारिकासिद्धिरपि सम्भवति, तथापि यत्र तद्विशिष्टसामान्यसाधकहेतौ
विशेषान्तरव्याप्तिग्रहोऽप्रमाणिकस्तत्र तत्सिद्धार्थमीदृशस मग्रचन्तरकथनम् ।
न च तत्रापि फल नुरेधात् तादृशग्रहकल्पनमेवोचितमिति वाच्यम्, यत्र पूर्वं
हेत्वाद्यनुबन्धित्वा व्यसंग्रहो बाधितस्तत्र तत्कल्पनत्यासम्भवात् । न च वि
शेषविशेष्ययोरुपस्थितौ मानसविशेष्येपस्थितेसम्भवात् कालविच्छेदेन व्या
प्त्यादिग्रहः अनुमितश्च शक्यते कल्पयितुम्, यत्र च व्यप्त्याद्यग्रहः प्रमा
णान्तरसिद्धस्तत्र फलमेवापलपनीयम्, इति वाच्यम्, यत्र धूमत्वादिफलानुप-
स्थित अथ च शब्दादिना वद्विव्याप्यमहानसीयन्यदहन्यभावेभयत्वादिना म
हानसीयवद्दद्यादिव्याप्तिविशिष्टस्य पक्षधर्त गृहः तत्र सर्वमतसिद्धग्रहानसीय
वद्दद्याद्यनुमित्यर्थं तादृशव्याप्त्यादिज्ञानस्य तादृशानुमितिः सामग्रीत्वमकल्पयित्वा
महानसीयान्यवद्दद्यादिव्याप्त्यसहकृतवद्दद्यादिव्याप्यवत्ताज्ञानस्यैव तादृशानु
मितिसामग्रीत्वकल्पनादेवोपपत्तेः फलापलापादेरन्याज्जत्वादेति ।

यथा विशेषान्तरवाधग्रहसहकृता सामान्यज्ञानसामग्री व्यापकतानव
च्छेदकविशेषधर्मप्रकारेण व्यापकानुमितिं जनयति तथा सामान्यज्ञानसहकृता
विशेषान्तरवाधग्रहसमग्रापि विशेषधर्मप्रकारेण व्यापकमप्यनुमापयति, स्थल
द्वयेपि विशेषधर्मप्रकारकसमानुत्पादयानुभाविकत्वात् । तथाविधसामग्याः
तादृशानुमितेजनकत्वापगमवद्दिमहानसीयान्यवद्दद्यादिव्याप्योभयलेककमहा

[भि] प्रसिद्धाभाववति पक्षे व्यभिचारात् तत्सिद्धिरिति चेत्! तर्ह्यस
 र सिद्धाभाववति सपक्ष व्यभिचारात् तमपि न साधयेत् । तदज्ञाना
 न्तस्ताधनेन्युपितिरेवमा स्यात् । अथ पक्षवृत्तेरन्य एव धूमादिः स
 पक्षे, तर्हि गोत्वपृथिवीत्वद्रव्यत्वादेरप्रसिद्धसास्त्रानुमानं न स्यात्,
 सास्त्रादिप्रत्येकव्यभिचारात् । यदि च साध्यतावच्छेदकसास्त्रात्वा
 दिसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववति न गोत्वादिकमिति न
 व्यागवाहः, तर्हि धूमेत्येवं व्यभिचाराभावात् साध्यतावच्छेदकेन
 प्रकारेणाप्रसिद्धमिव प्रसिद्धमपि साध्यं धूमगोत्वादिकं साधयेत् यदि
 बाधो न दोष इति नयम् । साध्याभाववन्मात्रसहचारो न व्यभि
 चारः, साध्यप्रागभावध्वंसवद्बृत्तित्वेन व्यभिचारितया पृथिवीत्वा
 दिना गन्धादेर्द्रव्यत्वादिना गुणस्यानुमानभङ्गप्रसङ्गात् । किन्तु
 साध्यात्यन्ताभाववद्भ्रामित्वम् ।

[दी] बाध्यत इति विशेषत्राधो दोषः । 'किन्तु साध्ये' त्यादिकमापातत ।
 वस्तुतस्तु प्रतियोग्यतमनाधिकरणसम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्या

[ग] नसीयवद्वित्वावच्छिन्नसाध्यकसामर्शस्य महानभीयवद्वित्वावच्छिन्नविधेय
 ताकानुमितौ हेतुत्वान्तरकल्पनाच्चेति मतवल्बन्ध मणिकृता पुरोवर्तिविश्ले
 ष्यकवद्वित्वप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्ने वद्वित्वाभाववति वद्वित्वप्रकारकत्वाभावानु
 मानात् वद्वित्ववति वद्वित्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यसिद्धिरङ्कृतेत्यवधेयम् ।

व्यभिचारशरीरित्यन्ताभावत्वेनःभाव, निवेशेप्यावश्यकप्रतिमोगिवैय्यधि-
 कण्यादिविशेषणेन ध्वंसप्रागभाववारणात् "किन्तु साध्यात्यन्ताभाववद्भ्रामित्व"
 मिति मूलमसङ्गतमित्यगिसन्ध्यायाह (किन्तु साध्येत्यादिकम, पातन इति) प्रति

[म] एव च स्वप्रागभावप्रसंगसायच्छिन्नतदाभये तत्प्रतियोगिसाधने पक्षे व्यभिचारो नन्ति बाधो दूषणम् ।

[दि] भवद्भ्रामेव व्यभिचारः । स्वप्रागभावत्यादिह स्पष्टत्वेनोक्तम् । तत्र तदानीं तदवन्ताभाव यानि व्युत्पादितत्वात् । अत एवेत्येकालावच्छिन्न । घटे पृथगीत्यादिनः रूपादिस धने बाधो निरानार्थं पदमादधाति ।

[ग] भोग्यसामानाधिकरण्यविशेषणेनेव साध्यस्य बच्छेदकसम्बन्धयवच्छिन्नत्वविशेषणेतानि ध्वसप्रागभावादिन्यावृत्तिः सम्भवति । ध्वसप्रागभावयोरत्यन्ताभाव विरोधित्वमतेषु तयोर्धर्मविशेषसम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितावत्त्वे मानासादादिते दशांशसु साध्यभावे प्रतिभोग्यसमनाधिकरण्यमेव सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वविशेषेव वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमपि विशेषणं दर्शितम् । स्वध्वंसप्रागभाववच्छिन्नस्य स्वाश्रयत्व च सामयिकस्वात्यन्ताभावावच्छिन्नत्वसत्त्वात् अत्र ताभावापरित्यज्य ध्वसप्रागभावे पादानमयुक्तमित्य शक्याह (स्वप्रागभावेत्यादिक्रमिति) (स्पष्टत्वेनेति) तयोः प्रतियोगाधिकरणवृत्तितयाः सर्वमतसिद्धत्वादिति भावः । अतएवादि काले घटादौ गन्धात्यन्ताभावासत्त्वे तद्वन्धत्वादिना साध्यतायां प्रागभावादिहमादाय बाधसमर्थेनेपि रूपत्वगन्धत्वादिना सामान्यधर्मपुरस्कारेण साध्यताया न बाधनिर्वाह इति प्रागभावदिमत्यत्यन्तभावस्वीकार आवश्यक इत्याह (अत एवेति) "अत एव" ध्वसप्रागभावसमयेत्य ताभावात्तत्रादेव । अन्यथा रूपादिसामान्याभावज्ञानस्यैव स्वतो रूपावच्छिन्नज्ञानविरोधितया ध्वसप्रागभावयो बाधत्वासम्भवेन उक्तस्यले बाधनवकाशत् उपपद्यमानसङ्गति । न हि साध्यप्रतिभोगिकाभावमत्र ज्ञानमेव माक्षात्साध्यनावच्छेदेकावच्छिन्नसाध्यधीप्रतिबन्धनकम्; तत्तन्मध्यव्यवस्थापन्नस्यैव सध्यसामान्यधीप्रतिबन्धकतापत्तेः । किन्तु साध्यतावच्छेदेकावच्छिन्नत्ववज्ज्ञानमेव । न हि ध्वसप्रागभावयो सामान्यधर्मवच्छिन्नसाध्यकस्यले नधात्व, सामान्यधर्मस्य तत्प्रतियोगित, नवच्छेदकत्वादिति ।

[म] अथावच्छेद्ये सिद्धसाधन, अवच्छेदके हेत्वसिद्धि, विशिष्ट च नान्यदिति चत् ? तर्हि प्रागभावमध्वसप्रतियोगिनोरेकवृत्तित्वेनैकसमयतापि स्यात् । अथ यत्समयावच्छेदेन तत्र प्रागभाव मध्वसो वा न तत्समयावच्छेदेन प्रतियोगीति चत् ? तर्हि तदवच्छेदेन प्रतियोगि साधने न सिद्धसाधनम्, किन्तु बाध एव ।

[ग] मूले (अवच्छेद्ये सिद्धसाधनामिति) विशिष्टघटके विशेष्ये घटादौ साध्यसधने, सिद्धस्याबाधितस्यैव साधन, प्रमारूपैवानुमितिरिति यावत् । तथा च तत्र बाधो न दोष इति भाव । “ अवच्छेदके ” ध्वसप्रगभावादिरूपविशिष्टघटकविशेषणे । “ हेत्वसिद्धि ” प्रथिवीत्वादिरूपहेतोरसिद्धि । ननु विशेष्यविशेषणपक्षके असङ्कीर्णवधासम्भोगेप विशिष्टपक्षके तस्य निष्प्रत्युहेतेत्यत आह (विशिष्टश्चेति) (नान्यदिति) विशेषविशेष्याभ्यामिति शेष । गन्धादौ गन्धप्रागभावाद्युपलक्षितघटादिवृत्तित्वसत्त्वेपि न तद्विशिष्टघटादिवृत्तित्वम् । न हि तद्वृत्तित्वैकसमयवच्छिन्नतद्वृत्तित्वरूपतद्विशिष्टवृत्तित्वनिवर्हति तथ सति प्रतियोगिनो ध्वसप्रागभावादिमद्वृत्तितया एकसमयवच्छिन्नतत्सामानाधिकरण्यमपि स्यादिति निरोधा भज्येत । यदि ध्वसप्रागभावये प्रतियोगिनश्चैवाधिकरणवृत्तौ एकसमयो नावच्छेदक इत्येकसमयावच्छेदेनैकत्रावर्तमन्तरूपविरोधरतया पक्षतावच्छेदकध्वसादिसमयावच्छिन्नतद्वृत्तित्वरूपतद्विशिष्टवृत्तित्वप्रतियोगिन्यवगाहमाननुमितिर्बाधितविषयैवेति तद्वृत्तानुमितिविरोधो तदवच्छेदेन प्रतियोगिनो बाधोसङ्कीर्ण तत्र दोष एव, पृथिवीत्वाविहेतौ तद्विशिष्टवृत्तित्वे सिद्धिविरोधादिते समाचते (तर्हीत्यादिना) आधिकरणैक्येनावच्छेद

[म] अन्यथाभावान्यतानात्रोत्पत्त्याप्यवृत्तमङ्ग, एकवृत्तिरित्यत्र
अवच्छेदकभेदेन वृत्तिरिहापि । तत्र देशभेदोवच्छेदकोत्र तु समथ
भेद इति ।

इति श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणावनुमानरुण्डे

वाक्यग्रन्थे ।

[दी] एव साध्यवत्वानवच्छेदकदेशाच्छिन्नस्य पक्षतोपि बाधो बोध्य ।
अथ पक्षतवच्छेदकवच्छेदेन साध्यसिद्धौ तदवच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञान
प्रयोजकम्, अन्यथा गृहीतभागसिद्धेर्वटत्वादेरपि पृथक्त्वाद्यवच्छेदेन रू
पादि सिद्धिप्रसङ्गात्, न च शिखराद्यवच्छेदेन धूमादिमत्त्वमिदं चेन्न,—

[ग] कैकेये बाधान्तरमाह (अन्यथेति) (अवच्छेदकभेदेन वृत्तिरात्)
एकस्मिन्नधिकरणविभिन्नवच्छेदेन वृत्तिरित्यर्थः ।

दी पतो (साध्यवत्वानवच्छेदकेत्यदि) वहिमत्तानवच्छेदकशिख
रावच्छेदेन पर्यन्ते धूमादिना वहयदिनाभनेर्णित्यर्थः । तत्र पक्षतवच्छेदक
शिखराद्यवच्छेदे धूमादिमत्त्वस्य तदवच्छेदेन वहयाद्यनुमितिजनकज्ञानवि
षयस्यासत्त्वाद्देश्यसिद्धिरिति कुतो बाधस्यासङ्गीर्णता? पक्षतवच्छेदकसामाना
धिकरण्यमात्रेण हेतुमत्तज्ञानस्यावच्छेदकवच्छेदेनानुमितजनकत्वे भागा
सिद्धेर्दशनाप्रसङ्गादिति शङ्कते (अथेत्यादिना) घटत्वादेरिति पञ्चमी ।
(पृथक्त्वावच्छेदेन रूपादिसिद्धिमसङ्गादिति) पृथक्त्वावच्छेदेनानुमितजनक
मात्रेण पटादौ घटत्वाद्यभावरूपभागासिद्धिर्भवेति तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण
तद्वत्तामङ्गसम्भवादिति भावः । भागसिद्धेर्दशत्वानुरोधेन पक्षतावच्छेदकपृथि
क्त्वाद्यवच्छेदसाध्यस्यानतिरिक्तवृत्तिरूपवच्छेदकत्वात् । अनुमितौ तत्र हतो
स्वादशावच्छेदकत्वावगाहपरमर्शत्वेन हेतुत्वमास्तम्, पक्षतवच्छेदकदश

[दी] अवच्छेदकत्वयोर्वस्तुनोर्भेदात् । शब्दसामान्यस्याकिञ्चित्करत्वात् ।
अवच्छिन्नावृत्तेरपि च हेतोस्तत्त्वेन गृहीताज्जायमानानुमितिं विरुणद्धि बाध
प्रमा । सङ्कोपे वास्तुनोर्ज्ञानसङ्करात् । सुखाद्यनवच्छेदकशरीराद्यवच्छिन्ना
त्मावौ सुखादिसाध्यकदुःखादेर्वर्तमानत्वात् ।

[ग] कालयोः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वावगाहिन्यामनुमितौ च न तादृ-
शवच्छेदकत्वावगाहपरामर्शत्वेन, तदवच्छेदेन बाधबुद्ध्यदिरूपप्रतिबन्धका
भावसहितसामानाधिकरण्यात्त्रविषयकानुमितिसामर्थात् तादृशानुमितिस्वी
कारे क्षतिरिहात्, अवच्छेदकत्वपदार्थयोर्भेदेनैकस्य बाधाभावमात्रात् भने
प्यन्यस्य भनेधिकापेक्षया बाधकामावादिति समाधत्ते (अवच्छेदकत्वयो
रिति) शिखरावच्छेदेन बह्वचनुमितौ तदवच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानस्य हेतुत्व
मभ्युपेत्यापि तत्र बाधस्य दोषता व्यवस्थापयति (अवच्छिन्नावृत्तेरिति)
शिखराद्यवच्छेदेन धूम,द्यसत्त्वेपि तदवच्छिन्नत्वेन भ्रमविषयीभूतधूमादितस्तद
वच्छेदेन बह्वचनुमित्युत्पत्तिं बाधप्रमैव विरुणद्धीति बाधो दोष इत्यर्थ
बाधबुद्धेः प्रमात्वाभिधानं तद्विषयदेः प्रसिद्धिं सूचयितुम् । तथापि तत्रापि
स्वरूपसदासिद्धिसङ्कर एवेत्याशयः तत्सङ्करस्याकिञ्चित्करत्वमाह (सङ्कोपेपीति)
(ज्ञानसङ्करादाते) असिद्धज्ञानदशायाः बाधज्ञानस्यैवानुमित्यनुत्पादनप्रया-
जकत्वादित्यर्थ । वस्त्वसङ्करमथलमप्याह (सुखाद्यनवच्छेदकेति) सुखाद्य
नवच्छेदक यत्नारकीयशरीरादिक शरीरव्यक्तिविशेषादिक वा पक्षतावच्छेदक
तदवच्छेदेनात्मादिरूपपक्षे समवायेन सुखादिरूपसाध्यव्याप्यस्य दुःखादिरूप
हेतोर्विद्यमानस्य दित्यर्थ । तथा च तादृशहेतोरसिद्धिविरहात् पक्षतावच्छेदक
शरीरविशेषाद्यवच्छेदेन साध्याभावेऽसिद्ध्याद्यसङ्कीर्णो बाध इति भावः ।
व्याप्यवृत्ते सर्वावयवावच्छेदेन वृत्तिमत्त्वे मूलावच्छिन्नवृक्षः कपिसयोगी ५ ।

[दी] कपिसंयोगानवच्छेदकमूलाद्यवच्छिन्नकपिसंयोगादिसाध्यकवृक्षविशेषत्वादेवर्तमानत्वाच्च । अत्र चैतत्कालावच्छिन्नपर्वतो वह्निमानिति शब्दादिव एतत्कालावच्छिन्नपर्वतपक्षकवृक्षादेरप्येतत्कालावच्छेदेन वह्निमत्ताबुद्धिरनुभवसिद्धा नापहनवमर्हतीत्यभिप्रायः ।

इति दाधितौ बाधविवरणम् ।

[ग] दृक्षत्वादित्यादावपि मूलावच्छिन्नवृत्तिकपिसंयोगाद्यभावादिरूपबाधस्यासङ्गर इत्याह (कपोति) ननु सर्वत्रानुमितौ साध्ये पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमेव भासते पक्षताधर्मताबलात्, व्याप्यस्य हेतोः पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यरूपपक्षताया व्यापकस्य साध्यस्य पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यविनानुपपद्यमानत्वात् । न तु पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमपि साध्यस्य तदवच्छिन्नत्वविनापि हेतोः पक्षधर्मत्वोपपत्ते तद्वलविरहात् ; बाधाभावबलतद्भानेन्यदप्यबाधितं साध्यादौ किञ्च भासते ? अथ व्याप्यस्य पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वरूप तदवच्छिन्नत्वं साध्यस्य तादृशतदवच्छिन्नत्वमन्तरेण नोपपद्यत इति तदवगाहिनः परामर्शात्साध्ये पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वरूपतदवच्छिन्नत्वावगाहिन्यनुमितिर्युक्तैव, अत एव न गामिद्धेर्देवत्वमपीति चेत् : भवतु तादृशपरामर्शात्तादृशपक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमिति, न च तवता सङ्कीर्णबाधसौलभ्यम् ; हेतोः पक्षतावच्छेदकधर्मव्यापकत्वे बाधासम्भवात्, एव यत्र यदवच्छेदेन हेतुस्तत्र तदवच्छेदेन साध्यमिति व्याप्ता गृहीताया देशकालरूपपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तजान तदवच्छेदेन साध्यानुमितिः स्यादेव, तादृशव्याप्तिमतो हेतोः पक्षतावच्छेदकदेशकालावच्छेदेन सत्तायास्तदवच्छेदेन साध्यवत्त्वमन्तरेणानुपपत्तेस्तद्भासकपक्षधर्मताबलसंपत्तेरित्येतावतापि न बाधासङ्गरसौलभ्यम्, न, ध्यानवच्छेदकदेशकालावच्छिन्नवृत्तिविशिष्टहेतौ दर्शिताया अवच्छेदकान्तर्भावेन व्याप्तिसिद्धेरित्युपपत्त्यानुयायिनागात्रेवमनुभवबलम्भेन परिहरति (अत्र चेति) "शब्दादिव" त्यन्त दृष्टान्ताभिधानं अनुभवदाढ्याय ।

इदन्तु बोध्यम्—यादृशव्याप्तिजानात्पक्षतावच्छेदकसाध्ययोः केवलमेकत्र द्वयमितिगीत्या वैशिष्ट्यविषयिणी प्रमानुमितिः, तत्प्रमात एव चेद्बाधविशेषाभावसहकृतात्पक्षतावच्छेदककालादिविशिष्टानुयोगिकसाध्यवैशिष्ट्यविषयिणी भ्रमानुमितिर्भवेत्तदा गुणादौ द्रव्यवृत्तित्वोपलक्षितसत्तादिवैशिष्ट्यविषयकानुमित्यौपयिकजात्यादिलिङ्गकप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिप्रमातः असन्नि बाधावतारे तद्विशिष्टवैशिष्ट्यविषयिणी भ्रमानुमितिरेपि तुल्ययुक्त्या युज्यत इति व्याप्तौ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यमनर्थकं स्यादिति दिक् ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायगदाधरमहाचार्यविरचिता

बाधदीधितिटिप्पणी

सम्पूर्णा ।

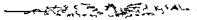

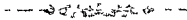
॥ श्री ॥

न्यायरत्नावली-४

॥ बाधग्रन्थः ॥

महामहोपाध्याय श्रीगडाधरभट्टाचार्यविरचितं
श्रीगङ्गेशोपाध्य यरघुनाथशिरमणिविरचिताभ्या
मणिदीधितिभ्यां सह,

श्रीकाञ्चीप्रतिवादिभयंकरानन्ताचार्येण
परियोधित

इतीयमारम् ।

कान्छ्या श्रीसुदर्शनमुद्राक्षरालायाममुद्रयत ।